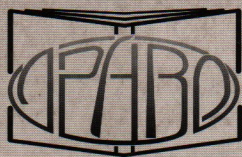
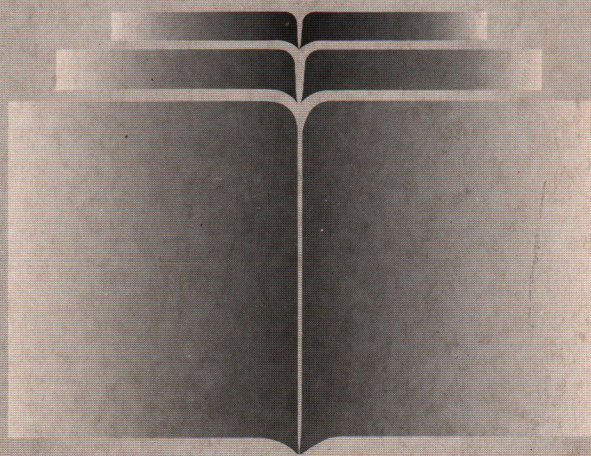

Випуск 4 • Збірник наукових праць •

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності

Академія правових наук України

Питання боротьби зі злочинністю

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 4

Харків
«Право»
2000

Питання боротьби
зі злочинністю - ПБ.
В. 4 / 2000. Право -
2000. - 146 с.
N 129 сб

Борьба с
N 129 сб

ББК 67.308

П 35

Засновник

Академія правових наук України

Редакційна колегія

В. І. Борисов (головний редактор), *В. С. Зеленецький* (заст. головного редактора), *Ю. М. Грошевий*, *І. М. Даньшин*, *Г. А. Матусовський*, *М. В. Салтєвський*, *Н. В. Сібільова*, *В. В. Сташис*, *А. Х. Степанюк*, *В. М. Хотенець*

Видавець

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності АПрН України

Адреса

Харків, вул. Чернишевського, 80а

Тел. 47-81-95

Видавництво

«Право» Академії правових наук України

Адреса

Харків, вул. Мироносицька, 29

Тел. 40-52-92

Видання здійснене за сприяння Харківського обласного фонду «Правопорядок»

П 1203021100-012
2000

ББК 76.308

ISBN 966-7146-44-8

© НДІВПЗ, 2000

© «Право», 2000

В. В. Голіна,
професор, завідувач сектору;
С. Ю. Лукашевич,
молодший науковий співробітник;
О. Ю. Юрченко,
молодший науковий співробітник.
НДІ вивчення проблем злочинності
АПрН України

**ОСНОВНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ РИСИ ТЯЖКОЇ
НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ПРОТИ
ОСОБИ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ**

Сектором попередження злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності АПрН України за запланованою тематикою кримінологічного дослідження «Сучасні проблеми насильницької злочинності проти особи та її попередження» було проведено репрезентативне вибіркове вивчення 550 архівних кримінальних справ про намісні вбивства, тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження за три роки (1995—1997), причому основна увага приділялася вивченню насильницької злочинності на Харківщині. Крім того, досліджувалась особливість насильницької злочинності в місцях позбавлення волі кількох областей України та роль віктимної поведінки потерпілих у вчиненні насильницьких злочинів. Харківський регіон — це місто і область, які за своїми соціально-економічними, демографічними, культурними, кримінологічними показниками є типовими для Лівобережної України. Статистичні дані щодо зареєстрованих злочинів свідчать, що Харківська область за коефіцієнтом злочинної інтенсивності на сто тисяч населення посідає четверте місце (після Дніпропетровської, Запорізької, Луганської областей).

На наш погляд, отримані кримінологічні дані за указаним масивом кримінальних справ, переважна більшість

© В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, О. Ю. Юрченко, 2000

яких розглянута судами Харкова і області, а решта — судами всієї України, в цілому відбивають сучасні тенденції насильницької злочинності в Україні.

1. Кримінологічна характеристика тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи

Вивчення архівних кримінальних справ здійснювалось за спеціалізованою анкетною, яка складалась з таких розділів: відомості про вчинений злочин, особу злочинця, особу потерпілого, причини й умови злочину, заходи з попередження злочинів. Отримані дані були згруповані у зведену таблицю вивчення кримінальних справ, що дозволило їх проаналізувати і одержати певні наукові висновки.

За мотивами і кваліфікуючими ознаками переважна більшість сучасних навмисних вбивств при обтяжуючих обставинах має корисливо-насильницьку спрямованість (більше 70%).

Що стосується навмисних вбивств, кваліфікованих за ознаками ст. 94 КК України, а також тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень, то тут підтверджується раніш зроблений кримінологічними дослідженнями висновок про переважно сімейно-побутовий і ситуаційний їх характер (табл. 1).

Т а б л и ц я 1

Мотиви злочину	Статті 93, 94 КК	Стаття 101 КК	Статті 102-104 КК
Ревнощі	15%	12,3%	14,0%
Сварка на побутовому ґрунті	64,3%	69,9%	65,0%
Бійка	12,2%	10,8%	13,4%
Інші	8,5%	7,0%	7,6%

Привертає увагу те, що найбільша кількість указаних злочинів вчиняється під час сварок на побутовому ґрунті. При цьому основою кримінологічної поведінки і злочинця і потерпілого є побутові взаємовідносини, серед яких значне місце займають ревнощі з приводу дійсної чи уявної зради чоловіка чи жінки (частіше гинуть або стають потерпілими все ж жінки).

Відносно форм співучасті та кількості учасників вчинення злочинів, то проста домовленість превалює. Так, за ст. 93 КК проста домовленість співучасників складає близько 90% і лише у 10% випадків мав місце розподіл ролей. Майже аналогічні дані і при «простому» вбивстві (ст. 94 КК).

Справи про вбивства організованими угрупованнями дослідникам не зустрічалися. Взагалі ці діяння у Харківській області мають обмежений характер¹.

Насильницьким злочинам проти життя й здоров'я особи передують, як правило, конкретна життєва ситуація. У кримінологічному розумінні конкретна життєва ситуація — це одна з ланок причинного ланцюга, що виникає як нова якість внаслідок залучення у даний момент різних за природою і силою діяння об'єктивних і суб'єктивних явищ, сполучення яких міцно впливає на свідомість, волю, емоції злочинця, підштовхуючи його до рішучих, у тому числі злочинних дій.

Незважаючи на індивідуальну неповторність форм прояву конкретних життєвих ситуацій їх зміст багато в чому схожий, оскільки в їх основі лежить той чи інший побутовий конфлікт і ті негативні явища, котрі складаються у середовищі, у якому перебувають злочинець і потерпілий. У зв'язку з цим різні конкретні життєві ситуації були згруповані.

Критерієм групування була тривалість напружених стосунків між злочинцем і потерпілим (жертвою) перед вчиненням злочину, тобто ступінь їх криміногенності. За цим критерієм розрізняються такі ситуації:

- криміногенна,
- стала,

¹ Про аналіз вбивств на замовлення в Україні див.: Горбачевський В. Особливості кримінологічної характеристики вбивств на замовлення // Право України. 1999. № 5. С.58–61.

- періодична,
- випадкова,
- інші.

Криміногенність конкретної життєвої ситуації означає, що при наявності в ситуації сукупності певних обставин насильницький злочин, як правило, неминучий. Стала конкретна життєва ситуація являє собою тип ситуації, для якої характерні напружений стан обстановки, міжособистісних відносин, що виникають і існують внаслідок постійної невирішеної конфліктної взаємодії або проблеми, спрямованої на істотні блага особи¹. На наш погляд, цим типом ситуацій охоплюються і ті випадки, коли вчиняються вбивства і тілесні ушкодження, які заздалегідь розраховуються і плануються, тобто не тільки ворогуючими сторонами, але й, так би мовити, зовнішньо «побічними» до потерпілого злочинцями (вбивства при бандитських і розбійних нападах, при рекеті, при найманих вбивствах та ін.). Періодична життєва ситуація — такий тип життєвих ситуацій, який характеризується періодичним напруженим станом міжособистісних відносин (наприклад, конфлікти між колишнім подружжям, молоддю тощо). Тобто це такі ситуації, підстави для сутичок в яких постійно існують, але реально вони можуть виникнути (і виникають) з різних приводів. Вважається встановленим факт, що джерелом більшості насильницьких злочинів проти особи є «тліючий» конфлікт, який періодично виникає з повсякденного міжособистісного (міжгрупового) спілкування в сімейно-побутовій і ситуаційній сферах.

Термін «конфлікт» (від лат. — зіткнення, сутичка) вживається у найрізноманітніших галузях знань і життєвої практики. Звичайно під конфліктом розуміють зіткнення, зумовлене способом поведінки і настановами людей в умовах прагнення до будь-якої дії. Проблема конфлікту у міжособистісних відносинах — одна з найскладніших. Обстановка виникнення, специфіка розвитку і розв'язання конфлікту у кожному конкретному випадку різноманітні. Велике

¹ Старков О.В. О методике исследования роли криминогенной ситуации в бытовых насильственных преступлениях //Вестник МГУ. Серия право. 1981. № 6. С. 78.

значення, без сумніву, мають особисті якості учасників конфлікту, зокрема, особи злочинця і потерпілого. Випадкова ситуація — тип ситуації, який зустрічається порівняно рідко. Йї властиві зовні незрозуміла злочинна поведінка злочинця щодо конкретного потерпілого. Однак при більш уважному вивченні стає очевидно, що поведінка злочинця була спровокована передуючою конфліктною ситуацією з іншими особами або криміногенними рисами самої особи злочинця. Розподіл конкретних життєвих ситуацій показано у табл. 2.

Т а б л и ц я 2

Конкретна життєва ситуація	Стаття 93 КК	Стаття 94 КК	Стаття 101 КК	Статті 102-104 КК
Криміногенна	15.1%	13.3%	16.4%	11.2%
Стала	32.0%	34.2%	32.8%	31.3%
Періодична	38.1%	37.9%	36.6%	34.9%

Як видно з таблиці 2, насильницьким злочинам проти життя й здоров'я особи передують сталі і періодично виникаючі на ґрунті міжособистісних відносин конкретні життєві ситуації. Разом вони складають 66–72% до усіх ситуацій. Чим нижча суспільна небезпечність злочину (ми взяли для порівняння статті 102-104 КК), тим вища випадковість конкретної життєвої ситуації, що пояснюється ситуативністю вчинення злочину, неадекватністю реагування осіб на її прояви.

Переважає більшість навмисних вбивств і тілесних ушкоджень, як і раніше, вчинено у приміщенні (квартирі, будинку та ін.) — більше 73%. Разом з тим кожний шостий тяжкий злочин учиняється на вулиці, дворі, у підвалі.

Якоїсь помітної причинної закономірності насильницьких злочинів проти особи, залежно від пори року не виявлено. Вчиняються ці злочини більш-менш рівномірно. Навмисні вбивства дещо частіше вчиняються у липні — серпні і знижуються зимою.

Що стосується часу доби, то переважна більшість злочинів вчиняються в день і ввечері (табл. 3).

Таблиця 3

Час вчинення злочину	Стаття 93 КК	Стаття 94 КК	Стаття 101 КК	Статті 102-104 КК
День	36,2%	36,1%	37,9%	38,7%
Вечір	34,2%	35,4%	34,2%	33,7%
Ніч	17,5%	17,2%	16,5%	15,8%
Ранок	12,1%	11,3%	11,4%	11,8%

У середньому близько 71% зазначених злочинів вчиняється в день і ввечері, що відрізняється від даних дослідження 80-х років, коли 80% цих злочинів учинялося у вечірні та нічні години¹. Добове зрушення можна пояснити мотивами злочинців. На перше місце виходить користь. Як і очікувалось, переважна більшість «кваліфікованих» вбивств (ст. 93 КК) вчиняється з корисливих мотивів (близько 70%). Далі йдуть вбивства з хуліганських спонукань (близько 13%) і на сексуальному ґрунті (15,2%). Отже, до 70% навмисних вбивств учиняється з метою заволодіння грошима, майном, продуктами харчування тощо. Значне місце у структурі мотивів вчинення злочинів займає такий мотив, який на практиці іменують «особисті неприязні стосунки», змістом яких часто є ненависть, ворожнеча, заздрість, помста, хуліганство тощо. Мабуть, за цим ховається якийсь дійсний мотив злочину, який у ході слідства і судового розгляду не вдалося встановити або просто сформулювати.

Спосіб, знаряддя вчинення указаних злочинів, а також придбання останнього не відрізняються оригінальністю. Більшість навмисних вбивств і тяжких насильницьких злочинів учиняється старим, як світ, способом: побої, нанесення ушкоджень руками, ногами, побутовими речами, серед яких «лідують» кухонні ножі, інша холодна зброя тощо. З вогнепальної зброї частіше за все використовуються руш-

¹ Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи. Навч. посібник. Х.: НЮАУ, 1997. С.5.

ниці або обріз. Інша зброя, якою вчиняються вбивства та інші злочини, у масиві архівних кримінальних справ, що вивчалися, не виявлена, хоча відомо за даними кримінально-правової статистики органів МВС України та особливо преси, що вогнепальна зброя (автомати, пістолети, кулемети, гранати тощо) використовуються при так званих «розборках», розподілах зон впливу між кримінальними угрупованнями, найманих вбивствах та ін.

Вбивають, наносять тяжкі тілесні ушкодження не лише з корисливих мотивів. Багато цих злочинів вчиняється імпульсивно і за умислом, що виникає раптово. У деякій мірі цей факт підтверджується даними про момент виникнення наміру на вчинення злочину (табл. 4).

Таблиця 4

Момент виникнення наміру	Стаття 93 КК	Стаття 94 КК	Стаття 101 КК	Статті 102-104 КК
Раптово	71,4%	62,2%	60%	79,9%
Через деякий час	15,3%	21,6%	23,3%	8,7%
Заздалегідь обміркований	11,2%	12,8%	9,2%	6,5%
Інше	2,1%	3,4%	7,5%	4,9%

Як видно з таблиці, більшість злочинів учиняється з наміром, який виник раптово. Але під термін «раптово» можна підвести безліч фактів, які свідчать про те, що «раптовість» обумовлена зміною ситуації вчинення злочину, поведінкою жертви, настроями і діями винних, а не випадковими обставинами, які, так би мовити, «змусили» винного вдатися до насильства. Це також приклад мотивування вчиненого злочину. Раптовість, на думку винних, мов би пом'якшує вину. Але це не виключає дійсної раптовості при вчиненні імпульсивних злочинів.

Підвищився (у порівнянні з минулими роками) процент вбивств і тяжких тілесних ушкоджень з заздалегідь обдуманим наміром.

Досліджувалась активність правоохоронних органів і населення у виявленні злочинів. Безпосередньо виявлено злочинів правоохоронними органами і затримано злочинців на місці події більше 40% від усіх зареєстрованих злочинів.

Основні кримінологічні риси особи злочинця і потерпілого

Структура особи злочинця складається з сукупності соціально-демографічних, кримінально-правових і морально-психологічних характеристик.

Переважна частина насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи вчиняється чоловіками. Але спостерігається тенденція до постійного зростання жіночої насильницької злочинності.

За віком найбільш висока криміногенна активність відмічається серед засуджених за ст. 93 КК у таких вікових групах: 14–18 років, 19–29 років, 30–40 років (у подальших вікових групах — менша), складає близько 73%. Висока криміногенна активність указаних вікових груп по навмисних вбивствах, кваліфікованих за ст. 93 КК України, пояснюється тим, що в молодшому і середньому віці вбивства найчастіше вчиняються з корисливих мотивів, хуліганських спонукань, при вчиненні інших злочинів. Що стосується середньої вікової групи, то для неї характерні алкогольна обтяженість, затяжні сімейно-побутові конфлікти, неодноразова судимість, психічні збочення та ін. Серед засуджених за ст. 94 КК висока криміногенна активність виявляється у групах: 14–29 років, 30–40 років, а потім також стає меншою. Тут кримінальна активність охоплює молодий і середній вік, для якого характерні сталі криміногенні риси: алкоголізм, психопатія, наркоманія, судимість, розпад сім'ї, аморальність тощо. Серед засуджених за ст. 101 КК до 50% — це молодий і середній вік як чоловіків, так і жінок.

Існувала думка, що у насильницьких злочинців рівень освіти невисокий і досягає 8 класів. Дійсно, у порівнянні з попередніми дослідженнями освітній рівень цих злочинців знизився. Але переважна більшість правопорушників мають середню освіту (85,7% чоловіків і 75% жінок). Правопоруш-

ників без будь-якої освіти взагалі в ході дослідження не зафіксовано.

Найбільш криміногенні такі верстви населення, як некваліфіковані робітники, що у всій масі злочинців складають:

- за ст. 93 КК — 83,6%;
- за ст. 94 КК — 75,2%;
- за ст. 101 КК — 68,2%;
- за ст. 102-04 КК — 60,2%.

Отже, результати дослідження свідчать про те, що основний масив вбивць і заподіювачів тілесних ушкоджень припадає на маргінальні, люмпенізовані верстви населення.

Помітною тенденцією сучасної насильницької злочинності є підвищення в структурі злочинців безробітних, тимчасово не працюючих, учнів СПТУ.

Приблизно 50% злочинців — це особи, які не були судимі раніше. У 1/6 злочинців чоловіків — судимість на день вчинення була погашена. Третина злочинців у минулому була судима за тяжкі насильницькі, корисливі і корисливо-насильницькі злочини і хуліганство.

У ході кримінологічного дослідження вивчалися деякі біологічні та морально-психологічні риси особи злочинця: хронічні і соматичні захворювання, психічні аномалії, зловживання спиртними напоями, сексуальні відхилення, поведінка в сім'ї, успішність в школі, емоційно-вольові якості, психологічний стан в момент вчинення злочину та ін.

Серед хронічних і соматичних захворювань головне місце займають гіпертонія (більше 18%), туберкульоз (більше 7%). Що стосується психічних аномалій, то на першому місці — психопатія. Майже кожний четвертий злочинець страждає різним ступенем психопатій. Вбивцям притаманні такі психічні аномалії, як залишкові явища черепно-мозкової травми, шизофренія, епілепсія, розумове відставання (олігофренія, дебільність та ін.). Отже, можна припустити, що існує зв'язок між психічними аномаліями різного походження і агресивною поведінкою людини. Кожний третій вбивця, дії якого кваліфіковані за ст. 94 КК України, перебував на обліку в спеціальних лікувальних установах. Приблизно

аналогічні показники для осіб, які засуджені за ст. 93 КК України. На жаль, психічний стан злочинців, які заподіяли тілесні ушкодження, ні слідчим, ні судом не встановлюється.

Офіційно судово-психіатричними експертизами і судом кожний сьомий злочинець-чоловік визнаний хронічним алкоголіком. Взагалі, зловживання спиртними напоями виступає однією з характерних негативних рис особи злочинця. Для тяжких насильницьких злочинів характерним є: грубість, агресивність, імпульсивність, конфліктність, тривожність, підозрілість, емоційна збудливість, афективне мислення (панування почуття над свідомістю), емоційна неврівноваженість, рішучість у вчинках тощо.

Особа потерпілого (жертви) вивчалася за тими ж кримінологічними ознаками, що і особа злочинця, хоча дані про особу потерпілого (жертви) у кримінальних справах дуже слабкі або фрагментарні. Потерпілими (жертвами) у цілому стають дорослі (більше 50%) чоловіки. Серед неповнолітніх від тяжких тілесних ушкоджень постраждало до 23%. Дівчата стають жертвами злочинів, передбачених статтями 93, 94, 101 КК України; вбивства найчастіше вчиняються при звалтуванні.

Взагалі кримінологічна характеристика потерпілих (жертв) багато в чому схожа з такою ж характеристикою злочинця. Але в структурі потерпілих (жертв) з'явилися особи нових соціальних верств населення (підприємці, бізнесмени, банкіри, депутати, фермери та ін.). Збільшується кількість жертв серед людей похилого віку, пенсіонерів, «надомників», інвалідів, люмпенізованих верств населення тощо. Зрозуміло, що їх кримінологічна характеристика має свої особливості.

Детермінація тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи

Криміногенні фактори, які детермінують насильницьку злочинність проти особи, включають криміногенні явища широкого діапазону. Оскільки дослідників цікавило, який набір криміногенних явищ, а також які структури і процеси лежать в основі міжособистісних криміногенних конфліктів,

то з цих класифікаційних підстав навмисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження можна розподілити на чотири кримінологічні групи: 1) сімейно-побутові; 2) ситуаційні; 3) ті, що завчасно плануються; 4) патологічні.

Криміногенні явища і процеси, які детермінують сімейно-побутові навмисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження. 1. Наявність конфлікту, основу якого складають тривалі сутічки сторін з приводу дійсних або надуманих інтересів, претензій, статусу особи, матеріальних або житлових проблем тощо. 2. Однобічне чи взаємне застосування фізичної сили для розв'язування конфліктних епізодів, що ускладнює конфлікт, виключає його мирне вирішення, формує в майбутнього злочинця мотив залякування потерпілого, придушення його волі до протидії. 3. Алкоголізація мікросередовища та безпосередніх їх учасників - сторін конфліктних інцидентів. 4. Недоліки діяльності правоохоронних органів, місцевих органів влади, громадськості, пасивність близьких родичів тощо. За даними дослідження, наявність у кримінальних справах подання слідчого або окремої ухвали суду про вивчення і усунення причин й умов вчинення злочину складала: за ст. 93 КК — 16,4%, за ст. 94 КК — 13,5%, за ст. 101 КК — 7,6%, тобто вимоги статей 22-23² КПК України більшістю слідчих і судів ігноруються.

Криміногенні явища, які детермінують ситуаційні навмисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження. 1. Недостатня матеріально-культурна оснащеність соціального середовища; нерозвиненість та дорожнеча дозвілля для значної частини населення, що відкидає молодь у сферу примітивно-розважального дозвілля (вуличні компанії, сумнівний набір повсякденних розваг, вживання спиртних напоїв та ін.). 2. Невисокий соціальний статус багатьох злочинців, який обумовлений соціально-демографічними та сімейно-виробничими характеристиками (невисока заробітна платня, погані житлові умови, безробіття, духовна спустошеність тощо). 3. Посилення у сучасних умовах психічного навантаження. 4. Негативна роль кримінальної субкультури. 5. Суперечності між статусом особи та її завищеними орієнтаціями, що створює психологічний дискомфорт, у

зв'язку з чим компанією, де проходить дозвілля, для багатьох злочинців є зручним місцем для компенсації своїх невдач в інших видах заняття, особистих дефектів, знаходження партнерів, захисту та ін. 6. Зниження соціального та превентивного контролю державних органів, громадськості, соціальних груп.

Криміногенні явища, які детермінують навмисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, що завчасно плануються. 1. Неприятлива соціально-економічна і морально-психологічна обстановка в країні. Зростає індивідуалізм, правовий і моральний нігілізм серед усіх верств населення, а тим більше серед його маргінального і люмпенізованого прошарку. Зменшення рівня недоторканності особи робить її життя й здоров'я незахищеним і доступним для будь-яких кримінальних маніпуляцій. 2. Зростання криміногенної корисливості. Корисливий мотив злочину — більш міцний регулятор людської поведінки, ніж страх, чесність, совість, жалість, порядність та ін. 3. Люмпенізація, маргінальність, алкоголізація, наркотизація злочинних груп населення. 4. Різна за формою віктимна поведінка потерпілих (жертв). 5. Слабка кримінологічна поінформованість населення про насильницьку злочинність, що значно ускладнює застосування попереджувальних заходів. 6. Погіршення соціально-психологічного клімату на виробництві, в сім'ї, в подружніх відносинах, яке спричиняється, зокрема, девіантною поведінкою різних учасників відносин. 7. Широка пропаганда в засобах масової інформації культу сили і кулачного права, насильства, сексуальної розбещеності, розпусти, влади грошей, що розпалює низькі пристрасті, породжує всюдозволеність, підштовхує до кримінального бізнесу тощо. 8. Відставання соціального контролю над злочинністю. Соціальний контроль постійно відстає від злочинного безкраю, тому що відсутня (або слабо налагоджена) система випереджаючого самозахисту суспільства. 9. Недостатній психологічний, фізичний, правовий, технічний захист особи.

Криміногенні явища, які детермінують патологічні навмисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження. 1. Психічне нездоров'я населення як цілком у суспільстві, так і в

місцях позбавлення волі, де це нездоров'я посилюється і потім дедалі більше проявляється у рецидиві злочинів. 2. Недостатня диспансеризація населення, особливо молоді для виявлення різних за проявами психічних аномалій. 3. Слабка наукова забезпеченість протидії багатоепізодним (серійним) тяжким насильницьким злочинам проти особи. 4. Відсутність науково обґрунтованих методик визначення патологій психіки у сексуальній сфері, нерозробленість засобів корекції такої збоченості на ранньому етапі її виявлення. 5. Не забезпечено на належному рівні співробітництво між медичними та правоохоронними органами, постійного відповідного інформаційного обміну між ними, консультативної допомоги тощо. 6. Віктимна поведінка потерпілих, які страждають психічними аномаліями. 7. Негативний вплив на нестійку психіку неповнолітніх та молоді літератури, кіно, телебачення, відеофільмів з елементами сексу, садизму, насильства.

2. Насильницька злочинність у місцях позбавлення волі

Дослідження вчинення злочинів засудженими у місцях позбавлення волі в період відбування покарання, особливо насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи, та явищ, що сприяють злочинності в місцях позбавлення волі, природи конфліктності в колективах засуджених набуває нового змісту з точки зору подальшого реформування пенітенціарної системи взагалі і зокрема системи органів виконання покарання у вигляді позбавлення волі, а також з точки зору попередження злочинності в місцях позбавлення волі, протидії професіоналізації і консолідації злочинців.

Тривалий час про злочинність осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, було мало що відомо. Кількість в'язнів та число злочинів, які вони вчиняли, не підлягали оголошенню. Наукові дослідження, які проводилися вченими, були, як правило, спрямовані на вдосконалення виправно-трудового законодавства, форм і методів виховного впливу на засуджених. Тому й поняття злочинності осіб, позбавлених волі, в спеціальній літературі майже не зустрічається.

Безперечно, злочинність у місцях позбавлення волі є частиною загальної рецидивної злочинності. Тому їй притаманні ознаки рецидивної злочинності. Але поряд з цим вона має і деякі ознаки, які надають їй специфічних рис.

По-перше, злочини вчиняються в установах виконання покарань у вигляді позбавлення волі і обмежені їх територією. По-друге, суб'єктом злочину виступає особа, яка вже засуджена за вчинення злочину і відбуває покарання у вигляді позбавлення волі. По-третє, у місцях позбавлення волі вчиняються лише деякі злочини з усього їх розмаїття, а деякі можуть учинитись переважно або тільки в місцях позбавлення волі (наприклад, мужолозтво, втеча, непокоря адміністрації та ін.).

Не останнім фактором детермінації злочинності в місцях позбавлення волі виступає кримінальна субкультура, «колицкою» якої часто виступають установи виконання покарань.

Злочинність у місцях позбавлення волі:

- частина рецидивної злочинності;
- специфічна за місцем вчинення злочинів: обмежена виправно-трудовими установами, слідчими ізоляторами тимчасового утримання;
- специфічна за причинами, умовами, мотивацією злочинної діяльності;
- своєрідна за суб'єктом злочину (тільки особи, які позбавлені волі);
- структурно обмежена низкою злочинів, які вчиняються, а деякі можуть вчинятися лише в місцях позбавлення волі;
- спрямована проти засуджених або осіб адміністративного персоналу.

Враховуючи вищевикладене, можна дати таке визначення: **злочинність у місцях позбавлення волі — це частина рецидивної злочинності, яка проявляється як сукупність специфічних за місцем вчинення, суб'єктом, структурою та спрямованістю повторних злочинів і потребує спеціальних заходів контролю та попередження.**

У наведене вище поняття злочинності в місцях позбавлення волі ми не включаємо ознаки масовості та історичної

мінливості, тому що, на наш погляд, вони притаманні будь-якому соціальному явищу (яким, безперечно, є злочинність у місцях позбавлення волі).

На 1 квітня 1997 року в Україні діяло 169 виправних закладів на 220 тисяч осіб, серед них 126 виправних колоній та 11 колоній для неповнолітніх, на 1 лютого 1997 року в 32-х СІЗО утримувалось понад 43 000 чоловік.

Деяке зниження кількості тих, хто відбуває покарання в 1997–1998 роках, пояснюється насамперед застосуванням амністій. Так, якщо станом на 1 липня 1998 року в місцях позбавлення волі утримувалось 180 681 засуджених, то на кінець року, тобто після виконання Закону України від 24 липня 1998 року «Про амністію», внаслідок якого було звільнено від покарання 38 142 засуджених, їх кількість на початок 1999 року складала вже 156 175 осіб. Всього, починаючи з 1991 року, в Україні було проведено дванадцять амністій.

На чисельність контингенту в місцях позбавлення волі значний вплив має державна політика у сфері призначення покарань. Судова практика, як і раніше, орієнтована на переважне застосування до злочинців, особливо тих, що раніше конфліктували з законом, покарання у вигляді позбавлення волі.

Серед усіх кримінальних вироків, що виносяться судами України, позбавлення волі складає 37% (для порівняння, у Росії — 32,7%, Республіці Беларусь — 36,3%, Республіці Молдова — 20,8%). Протягом останніх років кількість осіб, що прибували до місць позбавлення волі, перевищувала кількість тих, хто звільнявся, внаслідок чого установи по виконанню покарань є переповненими.

Сучасна структура Державного департаменту України з питань виконання покарань містить 183 підрозділи, в тому числі:

- 128 установ виконання покарань (за Кримінальним кодексом — виправно-трудових колоній), в яких утримуються особи, засуджені до позбавлення волі,
- 11 виховно-трудових колоній для утримання неповнолітніх засуджених,
- 2 тюрми та
- 30 слідчих ізоляторів.

Дані про чисельність засуджених у місцях позбавлення волі проілюструємо за допомогою таблиці¹:

Таблиця 5

Строки покарання	Кількість засуджених по роках							
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
до 1 року включно	451	478	658	4598	4598	4306	4328	4409
від 1 року до 2 років включно	1820	1998	4102	15028	15028	14403	13749	13617
від 2 років до 3 років включно	23175	28048	32362	26343	26343	28114	26563	26081
від 3 років до 5 років включно	29223	32628	38364	49559	49559	53908	52033	51172
від 5 років до 8 років включно	30430	32457	34611	33508	33508	38808	37543	37269
від 8 років до 10 років включно	—	—	91	13450	13450	13650	15032	15086
від 10 років до 15 років включно	9455	10974	11701	13637	13637	13953	13957	13838
вище 15 років	—	—	—	83	83	92	112	106
Всього на кінець року	94554	106583	121889	156206	156206	167234	163317	161578

Отже, у місцях позбавлення волі, в специфічних умовах тримання і людських стосунків, перебуває значна кількість суспільно небезпечного контингенту, що обумовлює своєрідність злочинності в сфері відбуття покарання у вигляді позбавлення волі.

Злочинні прояви осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, вчинення ними насильства над іншими засудженими, дозволяє набувати злочинного професіоналізму навіть в умовах ізоляції від суспільства, що негативно впливає на характер поведінки таких осіб не тільки у період відбування покарання, але й після звільнення, сприяє рецидиву злочинів з боку цієї категорії осіб. Небезпечною тенденцією є також те, що в процесі відбування покарання у виправно-трудовах установах і формування там малих груп засуджених відбувається консолідація злочинців і, на жаль, цей процес проходить жвавішими темпами в групах негативної спрямованості.

З метою докладного, обґрунтованого і побудованого безпосередньо на матеріалах розглянутих судами кримінальних справ дослідження за спеціальною анкетною було проведено репрезентативне вибіркоче вивчення 250 архівних кримінальних справ по злочинах, вчинених засудженими під час

¹ Скоков С.І., Ващенко І.В. та ін. Кримінологічна характеристика осіб, що відбувають покарання у місцях позбавлення волі. Навчальне видання. Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. С. 8.

відбування покарання в установах виконання покарань, які були розглянуті судами Полтавської, Сумської і Харківської областей у 1995–1999 роках. Отримані відомості і дані були згруповані за допомогою зведеної таблиці вивчення кримінальних справ, що дозволило їх проаналізувати і одержати певні наукові результати.

Кримінологічна характеристика злочинності в місцях позбавлення волі

Рівень злочинності характеризує злочинність з кількісного боку і являє собою кількість вчинених злочинів і кількість осіб, що їх вчинили, за певний відрізок часу на даній території. Тобто рівень злочинності в місцях позбавлення волі складається зі злочинів; вчинених в установах виконання покарань, і кількості засуджених, що вчинили злочини під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Найбільшу кількість злочинів у 1997 році зареєстровано в установах:

- загального виду режиму Донецької, Дніпропетровської, Полтавської областей — 21;
- посиленого виду режиму Донецької, Черкаської, Луганської областей — 64;
- суворого виду режиму Донецької, Вінницької, Луганської областей — 87;
- особливого виду режиму Вінницької і Донецької областей — 9;
- у колоніях-поселеннях Донецької, Запорізької, Харківської областей — 65.

Отже, у 9 областях країни зареєстровано майже 50% усіх злочинів, які були вчинені в місцях позбавлення волі в 1997 році, а серед указаних областей перше місце посідає Донецька область.

1998 рік характеризується зниженням кількості порушених кримінальних справ: з 525 — в 1997 році до 405 — у 1998 році (або на 22,9% менше).

Найбільшу кількість злочинів зареєстровано в установах:

- загального виду режиму Донецької області — 9, Харківської області — 8 (всього 17);

- посиленого виду режиму Донецької області — 31, Полтавської області — 13, Луганської області — 12 (56);
- суворого виду режиму Донецької області — 34, Вінницької області — 30, Луганської області — 19 (83);
- особливого виду режиму Вінницької області — 5, Донецької — 5 (10);
- у колоніях-поселеннях Вінницької області — 12, Запорізької області — 10, Кіровоградської і Харківської областей — по 7 (36).

Як видно, найбільшу кількість зареєстровано у Донецькій області — тут загалом по всіх видах режиму було вчинено 74 злочини.

Кримінально-правова структура злочинності місць позбавлення волі характеризується відносною стабільністю. Основна маса злочинів припадає на ст. 183³ КК України (злісна непокора вимогам адміністрації виправно-трудової установи) і ст. 183 КК України (втеча з місця позбавлення волі або з-під варті), які загалом складають більше 60% всіх учинених у місцях позбавлення волі злочинів.

При аналізі злочинності в місцях позбавлення волі слід урахувати значну латентність окремих видів злочинів, таких як образа,клеп, побої і мордування, хуліганство, насильницьке мужолозтво, тілесні ушкодження тощо. Знущання над особою, глум, насильницьке мужолозтво — настільки повсякденні явища, що вони як злочини не реєструються, хіба тільки у випадках, коли не реагувати уже неможливо¹.

Відносно висока латентність злочинності в місцях позбавлення волі пов'язана і з недоліками в системі оцінки показників роботи виправно-трудова установ. Позитивно оцінюється робота тих установ, в яких показники злочинності менші. Як наслідок — та установа, де більше, краще і повніше виявляються і реєструються злочини, оцінюється негативно і навпаки.

¹ До аналогічних висновків прийшли і російські кримінологи при вивченні злочинності серед засуджених у ВТК РФ. Див.: Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. М.: Российское право, 1992. С. 268.

Вивчення архівних кримінальних справ здійснювалось за спеціальною анкетною, яка складається з розділів: відомості про злочин; відомості про особу злочинця; відомості про особу потерпілого; відомості про причини й умови вчинення злочину; думка дослідника про достовірність виявлених причин й умов, заходи з попередження злочинів.

І в місцях позбавлення волі, і за їх межами найбільш небезпечними злочинами були і залишаються насильницькі злочини, зокрема вбивства та тілесні ушкодження, а також побої й знущання. Ця група злочинів складає загалом 26,4%.

Насильство — різновид історично обумовленої буттям людей поведінки, який полягає в нанесенні супротивнику найбільшої шкоди. Такою є смерть або тілесні ушкодження.

Деякі автори наполягають на тому, що в основі агресивної, в тому числі насильницької поведінки лежать два прагнення: прагнення до творіння і прагнення до руйнування. Прагнення до руйнування, знищення приводить у дію ворожнечу і ненависть, сліпий гнів і жажливу насолоду жорстокістю і розпадом живої плоти¹. Сила, з якою індивід виявляє свою ненависть до інших або до себе і з якою він домагається задовольнити цю ненависть, визначає міру агресивності — від образи до вбивства, від самодокору до самогубства². Не виключно, що і таке має місце у найскладнішому феномені людського суспільного і індивідуального життя.

Незважаючи на індивідуальну неповторність форм прояву конкретних життєвих ситуацій, їх зміст багато в чому схожий, оскільки в їх основі лежить той чи інший конфлікт і негативні явища, котрі складаються у тому специфічному середовищі, у якому перебувають злочинець і потерпілий. Більшості злочинів передують стала конкретна життєва ситуація (у 48,7% випадків). Як уже відзначалось, криміногенність конкретної життєвої ситуації означає, що при наявності в ситуації сукупності певних обставин насильницький злочин, як правило, неминучий (наприклад, створення злочинного угруповання в місцях позбавлення волі з метою

¹ Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ непосвященных. М., 1991, С. 66.

² Зелинский А.Ф. Криминология. Курс лекций. Х.: Прапор, 1996. С. 209.

протидії вимогам адміністрації, вирішення міжособистісних і міжгрупових конфліктів за «законами» злочинного світу та ін.).

Якщо прослідкувати стадії злочинної діяльності, то переважена більшість злочинів виявлена вже на стадії закінчених злочинів — більше 75%. Оскільки вивчалася специфічна за місцем злочинність, а саме злочинність, головним чином обмежена територією виправної установи, то відмінність злочинів за місцем їх вчинення є цілком істотною (табл. 6).

Т а б л и ц я 6

Місце вчинення злочину	Види злочинів (у % до загальної кількості злочинів, вчинених у місцях позбавлення волі і вивчених в ході дослідження)				
	Умисне вбивство	Умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть	Умисне тяжке тілесне ушкодження	Хуліганство	Побої або зпущання
Житлова зона	67	36	40	—	64
Виробнича зона	22	28	30	11,4	16
Локальна зона	—	21	7,5	—	—
Виїзні об'єкти	11	15	22,5	82,65	16
Інше	—	—	—	5,95	4

З наведеної таблиці видно, що більшість насильницьких злочинів учиняється в житлових приміщеннях установ виконання покарань, а втечі частіше за все здійснюються з виїзних об'єктів (майже у 83% випадків). Тривожним є той факт, що велика кількість злочинів вчиняється на виробничих дільницях. Наприклад, з 525 злочинів, зареєстрованих у 1997 році в місцях позбавлення волі, 328 вчинено у житлових зонах установ, 181 — у виробничих зонах, 1 — у штрафному ізоляторі, решта — на виїзних об'єктах. У 407 випадках злочини було вчинено з 6.00 до 18.00, у 90 випадках — з 18.00 до 23.00, у 28 випадках — з 23.00 до 6.00. У робочі дні тижня вчинено 504 злочини, у неробочі і святкові дні — 21.

Результати дослідження свідчать про деякий причинний зв'язок злочинів з порою року: навесні помітно зростає кількість насильницьких злочинів, взимку ж криміногенна активність у місцях позбавлення волі невелика і складає в середньому 15% від загальної їх кількості.

Добові зміни злочинної мотивації в місцях позбавлення волі характеризується помітним підвищенням у період від шостої до дванадцятої години, тобто в ті години, коли більшість засуджених перебуває на виробничих ділянках або на виїзних об'єктах. Такі ж дані були отримані російськими кримінологами при вивченні злочинності в місцях позбавлення волі Російської Федерації¹.

Мотив злочину — це спонукання індивіду, котрі обумовлюють його злочинну активність, в основі якої лежать потреби, інтереси, нахили, емоції, настанови і уявлення суб'єкта злочину. Під ціллю злочину розуміється бажаний результат його звершення. Отже, мотив — це опредмечена потреба². Злочини, особливо насильницькі проти життя й здоров'я особи, завжди полімотивні, тобто реально направляються не одним, а декількома мотивами.

Тривожною тенденцією є й те, що в багатьох випадках особа, що вчинила злочин, не може пояснити мотивів своєї поведінки. Це дає підстави припустити, що ці особи перебувають в особливому психологічному стані, який характеризується підвищеною тривожністю, психологічним дискомфортом, фрустрацією тощо. Тож у цих умовах є своєчасним і доречним поширення в установах виконання покарань психологічних і корегуючих засобів впливу на осіб, що відбувають покарання.

Спосіб, знаряддя вчинення вказаних злочинів, а також придбання таких знарядь відбивають тенденцію до зростання раптових, неконтрольованих потерпілим, ситуацій. Переважна більшість навмисних вбивств і тяжких насильницьких злочинів учиняється саме таким чином.

¹ Антонян Ю.М., Бойко И.Б., Верещагин В.А. Насилие среди осужденных: Учебное пособие / Под ред. Ю.М. Антоняна. М.: ВНИИ МВД России, 1994; Тюрмы и колонии России / Под ред. Г.Б. Мирзоева. М.: Лига Разум, 1998.

² Асмолов А.Г. Психология индивидуальности. М.: 1986. С. 48.

Щодо джерел появи пристосованих предметів, то переважна більшість (70%) злочинців пояснювала, що їх виготовлено було самотужки на виробничих ділянках у робочий час. Використання підручних предметів при вчиненні злочинів у місцях позбавлення волі посідає друге місце за поширенням. Серед таких предметів важко виявити типові, бо злочинцями використовуються різноманітні речі: від знаряддя для фізичних вправ до подушок.

Основні кримінологічні риси особи злочинця і потерпілого

Кримінологічна характеристика осіб, що вчинили злочин, за сформованою в кримінологічній науці схемою складається з соціально-демографічних, кримінально-правових і моральних-психологічних рис, які їм притаманні.

Соціально-демографічні, кримінально-правові, морально-психологічні та фізичні риси, притаманні особам, які вчинили злочини в місцях позбавлення волі, особливо насильницькі злочини, непокору вимогам адміністрації, втечу з-під охорони, мають певні відмінності, але й багато спільного.

За даними нашого дослідження, це особи за віком до 30 років з середньою і неповною середньою освітою, за службовим станом — переважно некваліфіковані робітники, безробітні. Більшість тих, хто застосовував насильство, мали судимість за корисливі, корисливо-насильницькі злочини, хуліганство, звалтування, перебували на профілактичному обліку, були порушниками режиму утримання тощо.

Відносно моральних рис можна зауважити, що більшість засуджених мають невисокий моральний рівень і відповідну до нього примітивну структуру потреб. Найбільш характерні для в'язнів своя мораль і свої звичаї, які підтримуються у місцях позбавлення волі певними колами засуджених. Значна кількість засуджених хворі на різноманітні соматичні і психічні захворювання, туберкульоз¹, СНІД², виразки

¹ Проти катувань / Харківська правозахисна група. Харків.: Фоліо, 1997. С. 146-151

² На початок 1997 року загальна кількість ВІЛ-інфікованих осіб в Україні складала майже 15 тис.. Близько 3 тис. з них було виявлено в місцях позбавлення волі. Див.: Беца А. Позбавлення волі: негативні соціальні та психологічні наслідки // В пошуках альтернатив тюремному покаранню. Матеріали міжнародного симпозиуму. 15-16 січня 1997 року. Київ, 1997. С. 28

шлунку та інші шлункові захворювання, невротичні відхилення, алкоголізм, психічні аномалії, акцентуації характеру. Ці відхилення ускладнюють відбування покарання, заважають адекватно оцінювати конкретні життєві ситуації тощо. Дослідження свідчать, що емоційна нестійкість, нестриманість, обмеженість можливості самовладання у криміногенних сутичках, переважання збудження над гальмуванням, емоцій над розумом, конформність, залежність від інших засуджених, неможливість за власним бажанням змінити оточуюче середовище, надмірна підозрюваність, песимізм, підвищена тривожність, упертість, брутальність, негативне ставлення до праці і режиму відбування покарання, байдужість до розвитку конфліктних стосунків, агресія, прийняття й підтримка злочинної субкультури і схвалення злочинів, які протидіють адміністрації, а також різний психічний стан (стрес, фрустрація, афект) — все це руйнує психологічний стан особи, викликає в неї відторгнення «офіційних» цінностей. Але є й такі категорії засуджених, які добре почуваються в місцях позбавлення волі, — так звані «злочинці в законі», авторитети злочинного середовища, лідери тощо.

За статевою ознакою вивчались лише справи щодо чоловіків. Цей факт був зумовлений тим, що питома вага жінок в структурі злочинності в місцях позбавлення волі невелика і становить приблизно (за різними розрахунками) від 3% до 5,5%.

За віком найбільш криміногенно активна частина засуджених має від 20 до 30 років. Показово, що ця ж частина осіб (тобто віком від 20 до 30 років) складає найбільшу частину засуджених у місцях позбавлення волі. Питома вага цих осіб серед всіх засуджених складає 42,5%. Зважаючи на це, цілком звичайним є те, що особи цієї вікової групи (найбільш криміногенно активної) частіше за інших вчиняють злочини під час відбування покарання. Але ж доля цього прошарку серед осіб, що вчинили втечі, дуже мала, а переважають особи віком від 30 до 40 років. Кримінальна активність охоплює молодий і середній вік, для якого характерні такі криміногенні риси, як алкоголізм, психопатії, нар-

команія, судимість, розпад сім'ї, аморалізм, алкогольна обтяженість, затяжні сімейно-побутові негаразди, неодноразова судимість, психічні збочення та ін. Значна частина цієї категорії злочинців не працювала і не навчалася на момент засудження.

З кримінально-правової характеристики особи злочинця привертають увагу дані про судимість та про наявність і кількість заохочень та стягнень під час відбування покарання.

На підставі отриманих у ході дослідження даних можна зробити висновок, що особи, які відбувають покарання за тяжкі насильницькі злочини та інші насильницькі злочини, а також за злочини корисливо-насильницької спрямованості, і в місцях позбавлення волі зберігають насильницьку спрямованість поведінки. Тобто це особи, які уже в своєму житті проявили крайню форму девіації — вчинили насильство відносно іншої людини, навіть в умовах несвободи продовжують вчиняти переважно насильницькі злочини. Більшість зі злочинців (майже 70%) були засуджені до відносно тривалих строків покарання — від 5 до 10 років. Переважна більшість осіб, що вчинили насильницькі злочини, мала від 10 до 15 стягнень, а деякі — більше 15 стягнень за час перебування в установах виконання покарань.

Майже кожний третій злочинець страждає різним ступенем психопатій. Вбивцям та особам, що вчинили насильницькі злочини проти особи, притаманні такі психічні аномалії, як остаточної явища черепно-мозкової травми (30%), шизофренія, епілепсія (до 45%), розумове відставання (понад 25%). Але всі злочинці визнані судово-психіатричною експертизою осудними, хоча в ході проведення судово-психологічних експертиз виявлялось розумове відставання, неадекватність сприйняття реальних істотних подій тощо.

Як відомо, **віктимна поведінка потерпілого** (жертви) є однією з умов, яка сприяє вчиненню тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи. Поведінка більшості з них часто відіграє провокуючу роль.

За основними кримінологічними рисами особа жертви злочинів у місцях позбавлення волі мало чим відрізняється від особи злочинця (це стосується, зрозуміло, самих засуд-

жених, а не представників адміністративного персоналу). Однак особливу групу — штучно ізольовану від інших засуджених — утворюють так звані «відкинуті» або «опущені». До неї належать засуджені, щодо яких було вчинено гомосексуальне насильство або які добровільно вступили в гомосексуальні зв'язки, а також ті засуджені, котрі нехтують особистою гігієною, особи з жіночними рисами обличчя і тіла, дебіли, засуджені, які крадуть у інших засуджених речі і продукти харчування, взагалі слабкі за характером і фізично нездатні протистояти погрозам та насильству.

Особа потерпілого (жертви) вивчалась за тими ж кримінологічними чинниками, що і особа злочинця. Однак у ході дослідження вдалося отримати інформацію, що характеризує потерпілого від злочину у місцях позбавлення волі. Віковий склад потерпілих збігається з віковим складом осіб, що вчинили злочини, — та ж криміногенно активна частина засуджених віком від 20 до 30 років. Разом з тим у структурі жертв (потерпілих) з'явилися особи, вік яких 40 і старше років.

Переважна більшість потерпілих (жертв) засуджені, як і злочинці, за насильницькі і корисливо-насильницькі злочини. В емоційно-вольовій сфері потерпілих і жертв переважають агресія, жорстокість, грубість, конфліктність, аморальність, імпульсивність. Не дивно, що ці якості відіграли в конкретних ситуаціях роль каталізаторів насильницької злочинної поведінки.

У літературі відмічається, що духовний склад вбивць і осіб, які учинили тілесні ушкодження, характеризується загальним низьким рівнем інтелектуального розвитку, домінуванням елементарних потреб. Багато з них є соціопатами — людьми, антисуспільними в своїй основі, емоційно тупими, не спроможними до співчуття¹. Саме ця категорія людей частіше за все потрапляє в криміногенну ситуацію, бо їх життєві шляхи пересікаються з такими ж шляхами вбивць та інших насильницьких злочинців. Судово-психіатрична чи психологічна експертиза щодо

¹ Зелінький А.Ф. Кримінологія. Курс лекцій. Х., 1996. С. 217.

жертв і потерпілих у 100% кримінальних справ не проводилась.

У ході дослідження вивчалися питання віктимного характеру, зокрема, питання про ставлення потерпілого до поведінки злочинця, тобто чи розуміє він, що у відношенні нього може бути вчинений злочин, питання про наявність у жертви чи потерпілого таких якостей, які привернули увагу злочинця, та ін. Приблизно третина жертв і потерпілих чоловіків розуміла, що може стати жертвою злочину, або здогадувалась про це (ще 1/3), тобто десь 2/3 жертв і потерпілих чоловіків розцінювало своє становище як віктимне. У матеріалах архівних кримінальних справ є інформація про дії жертв і потерпілих відносно злочинців, щоб уникнути насильства. Більшість з них (більше 75%) діяло шляхом вербального впливу на злочинця або вдавалось до активної їм протидії.

Таким чином, можна дійти висновку про те, що за своїми соціально-демографічними, емоційно-вольовими, культурно-освітніми, кримінально-правовими та кримінологічними рисами потерпілі (жертви) насильницьких злочинів у місцях позбавлення волі мало чим відрізняються від осіб, що вдавались до злочинної поведінки під час відбування покарання.

Причини і умови насильницької злочинності в місцях позбавлення волі

Причини злочинності в місцях позбавлення волі лежать в двох площинах: по-перше, за межами місць позбавлення волі (тобто в суспільстві) і, по-друге, криються в самій системі виконання покарання у вигляді позбавлення волі.

Поряд із загальнокримінологічними причинами злочинності як об'єктивного (соціально-економічні, матеріально-побутові та інші протиріччя і складності в суспільному бутті), так і суб'єктивного (соціально-психологічні особливості особи, перекручення нормативно-ціннісної орієнтації та ін.) характеру, злочинність у місцях позбавлення волі детермінує ще ряд специфічних причин.

Самі умови життя в колонії часто зумовлюють насильницькі та інші злочинні прояви серед засуджених. Приму-

сове переміщення із звичного середовища, постійне перебування як на очах у адміністрації установи виконання покарання, так і на очах у інших засуджених, незадовільні соціально-побутові умови, постійна психологічна напруженість серед засуджених, вплив кримінальної субкультури — ось типові підбурюючі мотиви вчинення злочинів у місцях позбавлення волі. На насильство також штовхає наявність у місцях позбавлення волі міжгрупової розрізненості — міжгрупові конфлікти в злочинному середовищі вирішуються, як правило, за допомогою злодійських звичаїв, відповідно до «законів зони». Структура суспільства засуджених, його соціально-психологічний і культурний устрій являють собою повернення до первісної общини, з її жорстко окресленими групами. Цим групам заздалегідь відведено відповідне місце в структурі суспільства, а всередині групи — місце для кожного її члена¹.

Не останнє місце в структурі причин, що детермінують насильницьку злочинність у місцях позбавлення волі, належать факторам, які характеризують неформальних лідерів. Це, як правило, особи, що відбувають покарання за насильницькі і корисливо-насильницькі злочини, не вперше притягнуті до кримінальної відповідальності, котрі були лідерами злочинних та інших угруповань негативної спрямованості.

Засуджені постійно відчують поглиблення протиріч між формальною і неформальною нормативно-ціннісною системою, що, в свою чергу, зумовлює напружену, конфліктну атмосферу в місцях позбавлення волі. Часто засуджені проявляють агресію, вдаючись до неї, як до засобу забезпечення своїх прав, особистої недоторканності, здоров'я і навіть життя.

У місцях позбавлення волі мають місце також прояви аутоагресії (суїцид, самоушкодження і т.п.), що є неадекватною реакцією окремих засуджених на специфічне оточуюче середовище.

Деякі автори висловлюють думку, що насильство в місцях позбавлення волі є об'єктивною необхідністю, вба-

¹ Глоточкин А.Д., Пирожков В.Ф. Психология коллектива заключенных. : Лекция. М.: ВШ МООН СССР, 1968. С. 14-15.

чаючи в ньому форму психологічного протесту індивіда, своєрідну компенсацію всього того, що втрачено у зв'язку з відбуванням покарання у вигляді позбавлення волі¹. Однак, на наш погляд, насильство для таких осіб є найбільш простим і звичним способом вирішення конфліктів, способом самоствердження й самовідбиття в оточуючому середовищі.

Позбавлення волі є найтяжчим із покарань, передбачених кримінальним законодавством. У ньому найбільш яскраво відображені властивості кари, пов'язані із ізоляцією від суспільства, сім'ї, колективу, іншими обмеженнями, які спричиняють особі певні страждання. Саме ізоляція та відчуження від суспільного життя і фізично, і психологічно, і морально є основним фактором дезадаптації особистості в місцях позбавлення волі. Для осіб, що вперше потрапили за ґрати, період адаптації проходить дуже складно, довготривало і негативно впливає на їх поведінку. Деякі із засуджених не можуть подолати цей соціально-психологічний бар'єр протягом всього строку відбування покарання й постійно перебувають у стані стресу і відчують психологічний дискомфорт². Особливо гострим і конфліктним цей період є для осіб, які відбувають довгострокове покарання, і для осіб, строк перебування яких наближається до закінчення³.

Причини насильства серед засуджених в основному криються в тому, що в непростих умовах специфічного за складом суспільства людина намагається відстояти свої права і захистити свої інтереси. Форми і ступінь кримінальних проявів серед засуджених досить різнопланові: від лайки і наклепу до нанесення тяжких тілесних ушкоджень і навіть вбивства. Це, в свою чергу, створює в установах виконання покарань гнітючу, напружену, агресивну атмосферу.

Багато дослідників відзначає, що місця позбавлення волі (незалежно від їх виду і режиму відбування покарання) сприя-

¹ Антонян Ю.М., Бойко І.Б., Верещагин В.А. Насилие среди осуждённых: Учебное пособие/ Под ред. Ю.М. Антоняна. М.: ВНИИ МВД России, 1994. С. 9.

² Глоточкин А.Д., Пирожков В.Ф. Психические состояния человека, лишённого свободы: Лекция. М.: ВШ МООП СССР, 1968.

³ Елеонский В.А. Воздействие наказания на осуждённых: Учеб. пособие. Рязань.: РВШ МВД СССР, 1980.

ють подальшому руйнуванню особистості, консолідації та інтеграції злочинців, поширенню впливу кримінальної субкультури.

Другою стороною цього явища є те, що навіть в умовах несповоди злочинці набувають кримінального професіоналізму, консолідується, створюють злочинні угруповання і це негативно впливає не лише на систему виконання покарання у вигляді позбавлення волі, а й сприяє рецидиву злочинів з боку цієї категорії осіб.

Цілком справедливо відзначається в літературі, публікаціях, що виправно-трудова установа повинні повертати суспільству цілком повноцінну особу, а не остаточно калічити її. Тим більше, що відповідно до ст. 3 Конституції України практична діяльність держави, її органів і посадових осіб повинна утверджувати і забезпечувати права і свободи людини, гарантувати їх.

Криміногенні фактори, які детермінують злочинність у місцях позбавлення волі, включають негативні явища широкого діапазону від загальних причин, поєднаних з глибинними соціально-економічними і політичними суперечностями (економічна криза, безробіття, занепад моральних цінностей, погіршення психологічного стану суспільства, зменшення інтелектуального прошарку населення, руйнування духовності, законності і культури, підвищення міжособистісної і міжгрупової конфліктності, агресивності, користолюбства, розповсюдження культу багатства за будь-яку ціну, порнографії, культу сили, глузу над людиною, жінкою та ін.) до безпосередніх причин, пов'язаних з побутовими, ситуаційними, корисливо-егоїстичними і навіть патологічними мотивами і рисами злочинця.

Отже, зважаючи на вищевикладене, проведений аналіз літературних джерел, інформаційних довідок органів виконання покарань, можна зробити висновок про те, що криміногенні явища, які детермінують насильницьку злочинність засуджених у місцях позбавлення волі, пов'язані з низкою факторів, які можна розподілити таким чином:

¹ Беца Олександр. Позбавлення волі: негативні соціальні та психологічні наслідки/ В пошуках альтернативи тюремному покаранню. Матеріали міжнародного симпозиуму 15-16 січня 1997 року. К.: 1997. С. 24-29.

1. Соціально-економічні і ідеологічні фактори. Несприятлива соціально-економічна і морально-психологічна обстановка в країні і близькому зарубіжжі, корінне і часом болюче реформування всіх сфер життя викликає в країні економічну нестабільність, зміну на рівні державної політики ідеологічних настанов щодо власності, засобів виробництва, особи, відверто корисливі спонукання значної частини новоявлених бізнесменів і навіть приватновласницький (з метою первинного накопичення капіталу) екстремізм багатьох з них. Виникла значна група багатих людей, чий прибуток часто аж ніяк не законного походження. Обмеженість матеріальних ресурсів і намір отримати доступ до них що б то не було, навіть ціною життя інших, стає рішучою домінантою користолюбства, насильства, жорстокості. Різко змінився склад злочинців, погіршилися їх основні кримінологічні риси.

Як впливає з огляду стану боротьби зі злочинністю в СІЗО (слідчі ізолятори) МВС України за 1997 рік, на рівень злочинності суттєво впливає криміногенний склад спецконтингенту, серед якого на 1 січня 1998 року утримувалось чотири засуджених і один заарештований, котрі зараховують себе до «злочинців у законі», 17 «авторитетів» злочинного середовища, 24 лідери злочинних угруповань, 118 осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності за бандитизм, 17 найманих вбивць, 2 465 учасників організованих злочинних угруповань, у тому числі 167 рекетирів. І вся ця маса «загартованих», найнебезпечніших, жорстоких і лютих злочинців потрапляє в місця позбавлення волі, створюючи в них — на довгі роки —тяжкий криміногенний клімат, провокуючи на вчинення злочинів з боку засуджених.

До своєрідних, так би мовити «ідеологічних», факторів, які відіграють значну, а іноді й рішучу роль у причинному комплексі насильницької злочинності у місцях позбавлення волі, належать кримінальні традиції і звичаї, або так звана кримінальна субкультура. Переважна більшість в'язнів об'єднується в малі неформальні групи за різними критеріями. При цьому засуджені не лише підтримують злочинні традиції, а й зацікавлені у розширенні своїх лав. Тому жи-

вучість кримінально-злочинських традицій і звичаїв — об'єктивне явище, обумовлене відповідною реакцією антисуспільних елементів на законні вимоги правоохоронних органів і суспільства взагалі.

Головна небезпека кримінально-злочинських традицій на сучасному етапі полягає у постійному впливі їх на свідомість злочинців, у зв'язку з чим йде процес стабілізації антисуспільних настанов з усіма наслідками, що випливають з цього, в посиленні їх імперативності, тобто придбанні кримінальною субкультурою рис обов'язковості для багатьох категорій злочинців, проникненні її елементів у побут людей і суспільне життя.

Отже, кримінальна субкультура, безумовно, є могутнім фактором, який породжує і сприяє вчиненню багатьох злочинів у місцях позбавлення волі, в тому числі і насильницьких.

2. Соціально-правові фактори. Суть покарання у вигляді позбавлення волі полягає в ізоляції особи від суспільства, примусовому переміщенні в одностатеві колективи, у наявності певних обмежень. Це покарання полягає в тому, що засуджений зазнає певних втрат і страждань, передбачених діючим кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством. Вони виражаються в обмеженні життєвого простору і вільного спілкування з іншими членами суспільства, взагалі свободи поведінки. Кара, яка притаманна покаранню у вигляді позбавлення волі, особливо проявляється у місцях позбавлення волі, де оточуюче середовище поглиблює фізичні й духовні страждання особистості.

Покарання у вигляді позбавлення волі, з одного боку, для значної частини засуджених нерідко виступає необхідним «поштовхом», «каталізатором», який спонукає особу до правильного сприйняття заходів виправно-трудового впливу, до самовиховання, спокутування вини. А з другого — воно (особливо тривале і неодноразове), на жаль, відіграє роль засобу відчуження від суспільства, у багатьох випадках травмує особистість, руйнує соціальні, у тому числі — важливі для особи — сімейні і родинні зв'язки, що викликає фрустраційні настрої, песимістичне ставлення до життя, відчай,

але в той же час формує і живить певні негативні риси особи і впливаючі з них форми поведінки: агресивність, примітивність потреб і способів їх задоволення, негативне ставлення до покарання і вимог адміністрації, до свободи за будь-яку ціну, взагалі до відкидання соціальних цінностей.

Примусове одностатеве скупчення на обмеженому просторі великої кількості не кращих представників суспільства (будь то чоловіки чи жінки), нав'язування небажаних стосунків, постійний ґрунт для виникнення конфліктних ситуацій, відчуття незахищеності, вороже середовище, прояв стадних інстинктів, потурання примітивним бажанням, постійне очікування образи, глузу, нападу, насильства з боку тих, хто і до арешту вирішував свої проблеми за допомогою сили, а також наявність можливості майже безкарно (що добре знають засуджені) вчинити ті чи інші форми насильства — все це штовхає засуджених до різних за мотивами і цілями насильницьких злочинів. Насильство, таким чином, невід'ємно притаманне такій системі виконання покарання.

Обмеження свободи, прав і інтересів засуджених є одним з елементів покарання у вигляді позбавлення волі. Зрозуміло, що фізичні й духовні обмеження по-різному впливають на засуджених. Це залежить, насамперед, від особистісних якостей людини. Найбільш гостро втрату волі переживають засуджені віком до 30 років. Дослідженнями встановлено, що існує тісна залежність між рівнем переживання засудженим втрати волі і тривалістю строків покарання: чим довгостроковіше покарання — тим значніші психологічні переживання її втрати. Це закономірно, оскільки довготривалість строків позбавлення волі значною мірою перекреслює життєву перспективу.

Значні хвилювання втрата свободи викликає у засуджених, які мають сім'ю і дітей, а також у осіб, що вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі порівняно з неодноразово судимими¹. Загострене переживання втрати волі стає одним з рішучих моментів порушення режиму відбування покарання, непокори вимогам адміністрації, втечі

¹ Елеонский В.А. Воздействие наказания на осуждённых. Учебное пособие. Рязань. ВШ МВД СССР. Рязань, 1980. С. 7.

з місць позбавлення волі, насильницьких злочинів. Хоча існують й інші мотиви вчинення цих та інших злочинів.

Очевидно, що багато негативних наслідків позбавлення волі залежить і від системи відбування цього покарання, яка далеко ще не відповідає міжнародним актам.

3. Соціально-психологічні фактори. Між змістом переживання засудженими покарання в перший період перебування у виправно-трудовах установах і їх антисуспільною поведінкою існує певний зв'язок. У перший період відбування покарання у засуджених частіше виникає емоційно нестабільний стан, прагнення діяти під впливом першого спонукання, постійне почуття тривоги, напруженість, пригніченість, нестриманість, агресивність, підозріле ставлення до оточуючих. Неодноразово підкреслювалось у літературі (Єлеонський В.О., Усс О.В. та ін.), що засуджені в першу третину відбуття покарання з найнезначніших приводів вчиняють правопорушення, порушення режиму утримання і злочини. Особливо такі неадекватні реакції характерні для в'язнів, які мають дефекти психіки.

4. Організаційно-управленські фактори. Ці фактори пов'язані з широким колом недоліків і пороків всієї системи відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Наукові дослідження і практика посадових розслідувань свідчать про те, що основними причинами і умовами вчинення злочинів засудженими є суттєві недоліки в організації режиму, нагляду та контролю за засудженими, недоліки та вади в роботі адміністрації установ виконання покарань у частині організації належної охорони, конвоювання, проведення обшуків, халатне ставлення працівників до своїх обов'язків по нагляду за засудженими.

До зазначених факторів відносяться також: переповнення місць позбавлення волі засудженими зверх ліміту; неукомплектованість і низький професіоналізм щодо безпеки, вдосконалення оперативно-розшукової і попереджувальної діяльності з боку співробітників установ; порушення законності при умовно-достроковому звільненні від покарання і переведенні в інші види виправних установ. Всупереч «інструкції з організації нагляду за засудженими, які відбу-

вають покарання у виправно-трудовах колоніях МВС України» від 29 грудня 1997 року вичерпані заходи щодо надійної ізоляції засуджених, повного перекриття каналів надходження до них заборонених предметів та профілактики заборонених стосунків працівників установ із засудженими не вжиті. До засуджених продовжують надходити заборонені предмети, канали надходження яких у деяких випадках залишаються невідомими. Все це призводить до грубого порушення законності у місцях позбавлення волі і учиненню злочинів, у тому числі і проти особи.

5. Технічні (зовнішні) фактори. Технічна недосконалість охоронної сигналізації, інженерно-технічного устаткування, систем цілодобового стеження за засудженими, відсутність необхідної апаратури для перевірки посилок і передач, догляду автотранспорту, поїздів — це все також сприяє правопорушенням і вчиненню злочинів засудженими.

Є й інші фактори, які обумовлюють злочинність у місцях позбавлення волі. Взаємозв'язок і взаємодія всіх цих факторів породжують комплекси причин пенітенціарної злочинності взагалі і тяжкої насильницької злочинності зокрема.

У поданнях слідчого і окремих ухвалах суду щодо усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину (а вони наявні практично в кожній справі: подання — у 96% справ, ухвала — у 98% справ), до виявлених у ході слідства і судового розгляду віднесено: неналежну обшукову роботу, невиконання або неналежне виконання посадовими особами своїх обов'язків через недбале чи несумлінне до них ставлення, недостатній нагляд за засудженими на виїзних об'єктах, недбалу організацію роботи із засудженими, які схильні до вчинення насильницьких злочинів, та ін.

Аналізуючи кримінальні справи, слідчі і судді виявляють причини й умови вчинення насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи. Достовірність виявлених причин й умов оцінювалася дослідниками: більш як у 25% кримінальних справ по злочинах, вчинених у місцях позбавлення волі, повністю викрито причини й умови їх вчинення.

Недоліком роботи слідчих і суддів є неповне виявлення тих негативних обставин, які призвели до вчинення злочину. Це, безперечно, впливає, перш за все, на мотив і кваліфікацію насильницького злочину, призначення покарання тощо. Приблизно в 15% вивчених кримінальних справ не виявлені або виявлені недостовірно відомості про дійсні обставини учинення насильницьких злочинів.

3. Роль віктимної поведінки потерпілого при вчиненні тяжких насильницьких злочинів

Вивчення тяжкої насильної злочинності проти особи було б неповним без урахування віктимологічного чинника. Наука, що вивчає поведінку жертви, потерпілого від злочину, отримала назву віктимології. Термін «віктимологія» походить від латинського слова «victima» і дослівно означає «вчення про жертву».

В Україні віктимологічні дослідження практично не проводились, у статистичних даних не було повного відображення відомостей про потерпілих від злочинів, і віктимологія на сьогоднішній день є слабо розробленою галуззю знань, хоча завдання, що висувуються нею в наш нестабільний час, актуальні як ніколи.

На перший план віктимологія висуває чинник жертви. Інтерес становлять саме ті обставини, які сприяють становленню жертви як такої, спричиняють стати об'єктом насильницького злочинного посягання.

Віктимологічне поняття жертви досить широке. Якщо в кримінальному процесі потерпілим визнається особа, яка зазнала фізичної, моральної або майнової шкоди від закінченого злочину, то у віктимологічному плані досліджується не лише особа, що вже зазнала злочинного посягання, але й інші категорії людей, які можуть стати жертвою в майбутньому, тобто віктимологія вивчає як реальних, так і потенційних жертв. Жертвою у віктимологічному значенні вважається людина або спільність людей, яким прямо або непрямо заподіяна шкода злочином.

Одним з основоположних понять у віктимології є поняття віктимності особистості. У кримінологічній літературі

існують різноманітні підходи до розуміння даного поняття. На нашу думку, **віктимність особистості можна визначити як сукупність природжених і придбаних біофізичних, психологічних, соціальних властивостей особистості, які, взаємодіючи із зовнішніми умовами, підвищують ймовірність стати жертвою злочину.**

Будь-яка людина може бути оцінена з точки зору ймовірності перетворення її на жертву злочину. Ця ймовірність прямо пропорціонально пов'язана з віктимністю людини — чим вище віктимність, тим більше ймовірність стати жертвою злочину.

Віктимність особистості — поняття динамічне. Це не природжена особливість людини, вона може видозмінюватися протягом всього життя і залежить від різних чинників, але передусім від її носія. Віктимність особистості детермінує ряд чинників, такі, як особистісні характеристики людини; статус особи, який може бути певною мірою пов'язаний з ризиком бути підданим злочинному посяганням, а також зовнішні обставини — ситуація, час, місце, спосіб вчинення злочину.

Жертва своєю поведінкою може сприяти вчиненню злочину, свідомо або несвідомо створювати умови для вчинення щодо неї злочинних дій. Особливо наочно віктимна поведінка виявляється в насильницьких злочинах, де жертва часто впливає найбезпосереднішим чином на дії злочинця, моделює певним чином його поведінку.

Є важливим з'ясування саме ролі потерпілого у механізмі злочинної поведінки. Елементами генезису злочинної поведінки є формування мотивації, прийняття рішення, безпосередньо виконання рішення.

Жертва злочину на всіх стадіях розвитку злочинної поведінки відіграє істотну роль. На думку німецького вченого Шнайдера, жертва може відігравати значну роль у процесі мотивації злочину вже тим, що здатна втягуватися в цей процес поза своєю волею. І те, як вона оцінює злочинця, може послужити підставою самовиправдовування злочинцем своїх дій, їх нейтралізації в його свідомості.

Злочинна поведінка може розглядатися як реакція на певний стимул, яким є жертва злочину.

Проведене нами дослідження свідчить про те, що в більшості сімейно-побутових і ситуаційних насильницьких злочинів, таких, як вбивства і нанесення тяжких тілесних ушкоджень, поведінка особи, що посягає, є нібито засобом самозахисту, репресії або відплати через те, що має не односторонній характер, а реалізується як відповідь на яку-небудь дію потерпілого.

Діапазон поведінки потерпілого дуже широкий — від прямої протидії до грубого провокування злочину. За даними, отриманими в ході проведеного нами дослідження насильницьких злочинів проти особи, можна виділити такі види поведінки жертви цього виду злочинів:

1. Поведінка, що соціально схвалюється (позитивна), яка виражається в активній протидії злочинному посяганням (прикладом може бути припинення хуліганських дій, затримання злочинця). Така поведінка спостерігалася у 8,2% випадках.

2. Нейтральну поведінку потерпілого, який не сприяв, але і не перешкодив вчиненню відносно себе злочинних дій (23,8%).

3. Провокуюча поведінка. У кримінологічному плані найбільший інтерес становить саме негативна поведінка. У разі відступу майбутнім потерпілим від норм права і етичних вимог, ймовірність стати жертвою злочинного посягання є особливо великою. Це стосується передусім насильницьких злочинів, що вчиняються на так званому сімейно-побутовому ґрунті (близько 70% випадків).

У більшості злочинів, передбачених статтями 93, 94, 101 КК України, відбувається так звана «інверсія» ролей, коли тільки випадок визначає, хто стане злочинцем, а хто потерпілим.

Визнаючи, що потерпілий є невід'ємною частиною в механізмі злочину, виконує зовсім не нейтральну роль у процесі злочинної поведінки, необхідно більш серйозно підходити до вивчення як реальних, так і потенційних жертв. Особливо важливе значення це має в насильницьких злочинах проти особи.

При дослідженні віктимної поведінки важливу роль відіграють відносини між злочинцем і потерпілим (жерт-

вою). У злочинному діянні бере участь не тільки безпосередньо сам злочинець, але і той, проти кого направлено злочинне посягання, тобто жертва злочину. Відносини, що складаються між злочинцем і жертвою, зв'язки, що виникають між ними, досить широко вивчаються у віктимології.

У віктимологічному плані нас цікавить передусім поведінка жертви, роль, яка відводиться їй або яку вона собі вибирає, взаємодіючи тим або іншим чином зі злочинцем.

Під природою зв'язку жертви і злочинця розуміють характер відносин, що виникають між винним і потерпілим ще до вчинення злочину, що істотно впливає на весь механізм злочинної поведінки і на кінцевий результат, який багато в чому обумовлений попередньою поведінкою учасників конфлікту.

Спочатку, в історичному розвитку теорії про жертву злочину, існували дві позиції: прихильники антропологічної школи дотримувалися тієї точки зору, що як є природжені злочинці, так і є природжені жертви злочину. Представники соціологічної школи твердили, що жертвою чоловік не народжується, а стає в процесі соціалізації.

Засновник віктимології Ганс фон Гентіг намагався розкрити взаємодію між «діючим» злочинцем і «жертвою, що потерпає», яке він визначив як «взаємодоповнююче партнерство». На думку Ганса фон Гентіга, жертва формує, виховує злочинця і завершує його становлення, вона мовчазно погоджується стати жертвою, кооперується із злочинцем і провокує його. Негласне взаєморозуміння злочинця і жертви є основоположним фактом кримінології. Злочинець намагається зробити жертву своїм об'єктом. І до, і в ході діяння злочинець і жертва залишаються суб'єктами, що перебувають один з одним у символічній взаємодії¹.

Більшість вчених схильні вважати, що природа зв'язку між злочинцем і жертвою має соціальний характер, у процесі життєдіяльності особа віктимізується, набуває певних рис і якостей, які полегшують злочинцеві вчинення віднос-

¹ Шнайдер Г.Й. Криминология: Пер. с нем. М.: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1994. С. 350.

но неї протиправних дій. Зв'язки між злочинцем і жертвою можуть складатися на різних рівнях.

У житті люди вступають між собою у різні відносини — суспільні, особисті, побутові, родинні, ділові, на ґрунті випадкового знайомства і на іншій основі. У процесі цих зв'язків між людьми виникають приятельські, товариські, нейтральні, любовні, неприязні, ворожі відносини. Всі вони базуються на різних психічних властивостях людей: симпатії, антипатії, пасивності, страху, байдужості та ін.

Відносини між злочинцем і потерпілим можуть виникнути на основі будь-якого з можливих зв'язків. Однак не сам характер соціального зв'язку і відносин між людьми з неминучістю створює той або інший конфлікт, породжуючи злочин. Тільки суб'єктивні особистісні якості можуть призвести, але не обов'язково призведуть до злочину. У будь-якій ситуації, в тому числі конфліктній людина має вибір у прийнятті того або іншого варіанту поведінки¹. Форми і міра взаємного впливу злочинця і його жертви дуже різноманітні і реалізуються не тільки в момент вчинення злочину, але і, головним чином, у час, що передують злочинній ситуації. Саме від міжособистісних відносин, що склалися до злочину, багато в чому залежить майбутня конкретна життєва ситуація.

Відносини, що виникають між злочинцем і жертвою, можна класифікувати за різними підставами. Ми вважаємо, що класифікаційним критерієм повинна виступати тривалентність існування взаємовідносин між злочинцем і жертвою, а також стійкість зв'язку між ними. Цей зв'язок може бути раптовим, виникає частіше за все між раніш незнайомими людьми, намір здійснити злочинні дії відносно саме даного потерпілого у злочинця виникає спонтанно, вибір жертви, як правило, випадковий. Між потерпілим і винним можуть існувати стійкі зв'язки і відносини, характерні частіше за все для людей з одного соціального середовища, побутового оточення. Можна виділити також конфліктні сто-

¹ Сафиулин Н.Х. Преступник — жертва: социологический анализ // Рос. юстиция, № 6, 1996. С. 40-42.

сунки, що складаються між злочинцем і потерпілим, які з великою ймовірністю можуть перерости в насильницький злочин.

Як показує вивчення архівних кримінальних справ по умисних вбивствах і нанесенні тяжких тілесних ушкоджень, переважна більшість вказаних злочинів відбувається на побутовому ґрунті.

Злочини в побуті можна визначити як такі злочини проти особи і громадського порядку, які вчиняються з мотивів і в ситуаціях, пов'язаних з особистими взаємовідносинами злочинця з потерпілим у побутовій сфері¹. Елементами побуту є шлюбно-сімейні відносини; дружні і інтимні, а так само сусідські відносини. Злочинці і потерпілі походять з однієї вікової групи. Підтвердженням цьому служать дані про соціальні зв'язки між злочинцями та їхніми жертвами.

У багатьох насильницьких злочинах часто криміногенна поведінка потерпілого виникає на ґрунті особистого близького, довірчого спілкування.

Більшість потерпілих були членами сім'ї, родичами або співмешканцями злочинців (у 45,9% випадках); близькими знайомими (27,4%); знайомі за місцем проживання становили 11%; не знайомі з майбутнім злочинцем були 15,7%

Нам здається, що також важливим є характер взаємовідносин між злочинцем і потерпілим. Нейтральні і дружні відносини підтримували 32,6% осіб; ворожі і конфліктні відносини спостерігалися у 31,4% вивчених справ; неприязні стосунки склалися в 36% справ.

Таким чином, на основі отриманих даних можна зробити висновок про те, що майже 2/3 потерпілих перебували з майбутнім злочинцем у напружених взаємовідносинах, що в кінцевому результаті сформувало рішучість останнього вчинити злочин.

У сімейно-побутових конфліктах злочинець і потерпілий виступають ніби на «рівних». Потерпілим виявляється особа, яка внаслідок моральних або фізичних властивостей, через несприятливу ситуацію, що склалася, не захотіла або

¹ Антонян Ю.М., Панфилов Г.А. Профилактика преступлений в сфере быта. М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1979.

не змогла уникнути конфлікту ще на ранніх стадіях його розвитку.

У багатьох випадках злочинець і потерпілий походять з одного соціального середовища і тому мають схожі соціально-демографічні, морально-психологічні характеристики. У даному маргінальному середовищі процвітають пияцтво, алкоголізм, наркоманія. Нормою є грубість, скандали. У подібних умовах буває неможливим відрізнити потенційну жертву від потенційного злочинця. Дуже часто лише випадок визначає, хто стане злочинцем, а хто жертвою злочину, через те що і в інших учасників конфлікту виявляються схожі деформації і стереотипи поведінки.

Коли злочин вчиняється в тісному зв'язку з діями і вчинками жертви, неможливо відділити один від одного винного і потерпілого. Мотиви поведінки однієї особи протистоять мотивам поведінки іншої, внаслідок чого складається кримінальна ситуація.

Конкретні дії і вчинки потерпілих виявлялися частіше за все в активній наступальній формі, не лише викликали, але і полегшували вчинення злочину. Більше половини потерпілих тим або іншим чином провокують злочинця на вчинення відносно себе протиправних дій, взаємодіючи зі злочинцем. У такому разі випадку і виявляється зв'язок «злочинець — жертва».

Питання про взаємовідносини злочинця і жертви вимагає подальшого серйозного і глибокого вивчення, що дозволить попередити, звести до мінімуму вчинення насильницьких злочинів з боку цих осіб, допоможе уникнути трагічного результату в ситуаціях, коли такий міг би і не настати.

4. Пропозиції і рекомендації щодо попередження насильницької злочинності в Україні

Ефективна боротьба з насильницькими злочинами проти життя й здоров'я особи можлива, якщо основна увага приділяється спеціальним попереджувальним заходам.

Необхідно вказати на такі основні напрями щодо попередження навмисних вбивств і тілесних ушкоджень, виходячи з результатів проведеного дослідження, аналіз спеціальної літератури, дисертацій, виконаних вченими дослі-

джен та практики боротьби з насильницькою злочинністю в сучасній Україні і за кордоном.

1. Рішуча і стратегічно продумана боротьба з пияцтвом, алкоголізмом, наркоманією. За даними дослідження, ця криміногенна детермінанта при сімейно-побутових, ситуаційних, корисливо-егоїстичних, імпульсивних (а їх переважна більшість) насильницьких злочинів проти особи життя й здоров'я особи відіграє головну роль. Без цих заходів сподіватися на зниження насильницьких злочинів проти особи в Україні неможливо.

2. Створення дійової програми боротьби з хуліганством, своєчасне реагування на будь-які (навіть дрібні) факти хуліганських проявів. Виявлення і здійснення профілактичних заходів щодо осіб, які реально схильні до хуліганських дій.

3. Проведення роботи, що забезпечить попередження переходу на злочинний шлях осіб, які допускають порушення громадського порядку, а також осіб, котрі ведуть себе аморально, мають сексуальні відхилення (частіше практикувати приводи, застереження тощо).

4. Отримання і узагальнення кримінологічної інформації про криміногенні ситуації в сім'ях, між сусідами, знайомими, в неформальних групах, і вжиття заходів до їх розв'язання.

5. Удосконалення законодавства і практики боротьби з сімейним насильством. Необхідно прийняти Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».

6. Більшій увазі потребує розгляд скарг про побутові конфлікти, «ексцеси», за якими криється «погранічна» латентність, часто невірна правова оцінка злочинних дій (замах на вбивство або нанесення тяжких тілесних ушкоджень розцінюється як дрібне хуліганство чи легке тілесне ушкодження).

7. Своєчасна і на належному рівні профілактична робота з особами, які звільнилися з місць позбавлення волі (особливо раніше судимі за хуліганство і насильницькі злочини проти особи), більш досконале здійснення адміністративного нагляду щодо рецидивістів і осіб, які були судимі за тяжкі злочини.

8. Виявлення антисуспільних угруповань, які склалися на соціально негативній основі, за схильністю до насильства, усіяно заважати формуванню злочинних груп, звертаючи увагу на молодіжні неформальні об'єднання.

9. При наявності законних підстав правоохоронним органам та їх спеціалізованим підрозділам необхідно рішуче припиняти кримінальну діяльність організованих злочинних угруповань.

10. Своєчасне виявлення фактів незаконного носіння, зберігання, придбання, виготовлення і збуту вогнепальної чи холодної зброї, бойових припасів та вибухових речовин, а також предметів, які спеціально пристосовані для нападу на людей.

11. Створення в громадських місцях, на вулицях, житлових будинках умов, які роблять неможливим вчинення насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи і громадського порядку; необхідно вдосконалювати діяльність патрульно-постової служби міліції, дільничних інспекторів, громадських формувань.

12. У ході розслідування і судового розгляду кримінальних справ необхідно виявляти безпосередні причини й умови вчинення насильницьких злочинів і формулювати обґрунтовані рекомендації по їх усуненню; контролювати їх виконання.

13. Вдосконалювати аналітичну роботу в правоохоронних органах по вивченню оперативної обстановки і плануванню заходів щодо попередження насильницьких злочинів.

14. Пропагувати і впроваджувати передовий досвід щодо попередження насильницької злочинності в регіонах.

15. Розширювати взаємодію різних суб'єктів попередження злочинності шляхом постійного обміну інформацією, координації дій.

16. Підвищити роль кримінального і кримінально-процесуального законодавства в попередженні насильницької злочинності, особливо при визначенні покарання.

17. Активізувати прокурорський нагляд за належним виконанням відповідними органами, установами, організаціями, посадовими особами, громадянами законодавства щодо попередження насильницьких злочинів.

18. Поліпшити контакт між правоохоронними органами, їх службами і медичними установами з метою своєчасного виявлення і надійної ізоляції психічно хворих з агресивною поведінкою.

19. Розслідувати причини й умови, які сприяли вчиненню насильницьких злочинів, а також упущені можливості їх попередження співробітниками і службами правоохоронних органів з прийняттям відповідних заходів.

20. Впровадити навчання особового складу різних служб правоохоронних органів передовим методам профілактичної роботи серед населення по недопущенню вчинення насильницьких злочинів.

21. Посилити правову пропаганду серед населення, зокрема, пропаганду невідворотності покарання за всі форми насильства над особою.

22. Інформувати населення про найтиповіші ситуації вчинення насильницьких злочинів, про поширені види віктимної поведінки жертв і потерпілих, заходи захисту, необхідну оборону.

23. Контролювати виконання подання слідчих в судовому засіданні, реагуючи відповідним чином на факти формального до них ставлення посадових осіб.

24. Припинити перебування в Україні осіб без певних занять з інших країн, використовуючи для цього відповідні адміністративно — правові заходи.

25. Необхідно посилити соціальний контроль з метою впливу на осіб, які можуть учинити злочини.

26. Зменшувати рівень безробіття серед населення і знижувати його негативні психологічні наслідки.

27. Необхідна розробка правових основ для здійснення контролю за поведінкою тих категорій населення, які опинилися (через різні обставини) у групі підвищеного ризику, і профілактичної роботи з ними.

28. Створення і впровадження надійної охорони підприємств.

29. Посилити боротьбу з організованою злочинністю, підвищувати кваліфікацію оперативних працівників правоохоронних органів, рішуче протидіяти корупції в їх середовищі.

30. У масштабі країни запровадити електронний облік і стеження за злочинцями-професіоналами.

31. Створити в системі органів внутрішніх справ спеціалізовані групи і підрозділи за напрямками кримінальних спеціалізацій.

32. Утворити при слідчих та оперативно — розшукових підрозділах правоохоронних органів психологічні служби, що підвищило б розкриваність злочинів. Така служба необхідна й у місцях позбавлення волі.

33. Підвищити рівень контролю за науковою організацією праці у правоохоронних органах; впровадити у практику їх роботи рекомендації науки; проводити таку політику у правоохоронних відомствах, яка сприяла б сприйняттю досягнень у сфері попередження насильницької злочинності і створювала б реальні умови для їх використання.

34. У масштабах країни всіляко сприяти дискредитації злочинного світу і злочинної субкультури за спеціально розробленою програмою через засоби масової інформації, кіно, літературу, театр тощо.

35. Посилити пошук та впроваджувати нові технічні засоби захисту особи та її благ від насильницьких посягань.

36. Залучити до попереджувальної роботи з насильницькою злочинністю жіночі та молодіжні організації, партії, рухи, асоціації, підприємців, спеціальні клініки, агентства анонімної допомоги, церкви.

37. Орієнтувати засоби масової інформації на підвищення рівня позитивної, а не негативної інформації (обмеження в засобах масової інформації культу сили, садизму, глузу над людською гідністю, порнографії, героїзації злочинців тощо).

38. Поставити на наукову основу вивчення феномену багатоепізодних тяжких насильницьких злочинів проти особи і розробити програму здійснення стосовно них виховних, примусових та медичних заходів, надання їм допомоги при розв'язанні трудових та побутових питань.

Г. А. Матусовський,
професор, завідувач сектору;

В. З. Багінський,
науковий співробітник;

Д. А. Файер,
науковий співробітник;

С. В. Великанов,
науковий співробітник.

НДІ вивчення проблем
злочинності АПрН України

СИСТЕМА ТА ВИДИ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ З ОЗНАКАМИ КОРУПЦІЇ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ГРУПАМИ ОСІБ

Розробка відповідно до мети даного дослідження системи методик розслідування економічних злочинів потребує, насамперед, визначення сутності таких діянь. Необхідно також виділити види криміналістичних методик, формування яких покликано забезпечити розслідування економічних злочинів, які характеризуються: 1) ознаками корупції і 2) груповим суб'єктним складом.

1. Сутність економічних злочинів

Для визначення поняття і сутності економічного злочину слід виходити з об'єкта і предмета посягань. Під родовим (груповим) об'єктом розуміють об'єкт, який охоплює певне коло тотожних або однорідних за своєю соціально-політичною і економічною сутністю суспільних відносин, які в силу цього повинні охоронятися єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм¹.

Оскільки до економічних злочинів в основному належать посягання проти власності і діяння, які вчиняються в

© Г. А. Матусовський, В. З. Багінський, Д. А. Файер, С. В. Великанов, 2000

¹ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України. Х., 1994. С. 63. Див. також: Уголовное право Украины. Общая часть: Учебник для студентов юрид. вузов и фак. / Под ред. профессоров М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Таця. Х., 1998. С. 83.

господарській сфері, варто розглянути особливості об'єкта даних груп злочинів. У кримінально-правовій літературі цьому питанню приділялася певна увага¹.

Під родовим об'єктом злочинів проти власності розуміють сукупність суспільних відносин у сфері власності, відносини власності, оскільки юридичним вираженням цих відносин є право власності, яке надає власнику рівні умови для придбання і захисту цього права. Безпосереднім об'єктом таких злочинів є конкретні відносини власності у вигляді прав певного власника (громадянина, юридичної особи, держави), яким заподіюється або може бути заподіяна шкода злочинним посяганням. Визнання шкоди, заподіяної конкретному власнику (а не розміру отриманих злочинцем коштів у результаті посягань на права власників), має принципове значення для розуміння однакового захисту кримінальним правом власників незалежно від форми їх власності й охорони відносин власності².

Висловлюється думка, що злочин проти власності посягає не на фактичні суспільні відносини, а лише на одну їх частину – на право власності, відповідно до якого здійснюється володіння, користування і розпорядження майном або інші повноваження, тобто на право власності в його суб'єктивному змісті³.

Господарські злочини можуть бути систематизовані на основі різноманітних ознак (форми провини, способу або місця вчинення і т. д.). Проте при побудові основної системи різноманітних груп злочинів використовується найбільше істотна і специфічна для них класифікаційна ознака, якою є родовий об'єкт злочину. У межах родового об'єкту, який об'єднує всі господарські злочини, виділяються видові об'єкти, що дозволяє згрупувати окремі їх види.

Поняття економічної злочинності досліджується й у кримінологічному аспекті. Відзначається, що економічні злочи-

¹ Сташис В. В. Хозяйственные преступления. Х., 1971. С. 4–5.

² Стрельцов Е.Л. Экономическая преступность в Украине: Курс лекций. Одесса, 1997. С. 121–122.

³ Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. К., 1996. С. 12.

ни є частиною корисливої злочинності, яка безпосередньо пов'язана з економічними відносинами і у багатьох країнах розглядається як відносно самостійна група¹.

Викладене дає підстави для розробки криміналістичних критеріїв визначення економічних злочинів. У зв'язку з цим слід уточнити різницю між поняттям «економічні злочини» і більш широким «злочини у сфері майнових відносин». Для цього необхідно виділити загальні ознаки, складові елементи кримінально-правової і криміналістичної характеристик економічних злочинів², виходячи з того, що:

- їх об'єктом є економічні відносини, відносини власності всіх форм, відносини господарювання (підприємництва) усіх видів діяльності;

- предметом посягання є майно різноманітних видів (грошові кошти, валюта, цінні папери, матеріальні цінності), предмети, виготовлення яких є на підставі закону монополією держави або потребує дозволу;

- злочини вчиняються у сфері економічних відносин шляхом насильницьких дій або дій насильницького характеру, але зроблених у зв'язку із задоволенням злочинного економічного інтересу (протидія законній підприємницькій діяльності, змова про штучне маніпулювання цінами, прихис у сфері цивільно-правових зобов'язань);

- суспільно небезпечними наслідками злочинів є матеріальний збиток, моральний збиток, підірив ділової репутації суб'єктів господарювання (підприємців) і законних інтересів споживачів;

- суб'єктом злочинів є: а) безпосередній учасник економічної діяльності (всіх форм власності і видів діяльності); б) особа, яка не бере участі в економічній діяльності, але заподіює збиток злочинними діями (наприклад, виготовлення предметів, що охороняються монополією держави); в) представник регулятивної сфери економічної

¹ Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. Предисловие академика Российской академии наук В. Н. Кудрявцева. М., 1997. С. 257.

² Матусовський Г. А. Оновлення криміналістичних методик - шлях до подолання економічних злочинів // Право України. 1997. № 11. С. 75-77.

діяльності, наділений повноваженнями дозволу і контролю. Зазначені суб'єкти у певних випадках можуть виступати як посадові особи, матеріально відповідальні особи, інші працівники державного і приватного економічного сектору, приватні особи;

- потерпілими стають фізичні і юридичні особи, яким завдано матеріального і морального збитку або яким підірвано ділову репутацію;

- мотив характеризується корисливою спрямованістю (з вираженою або прямо не вираженою корисливою мотивацією: приховання падіння ділової репутації, розголошення комерційної таємниці з помсти та ін.);

- мета зводиться до досягнення злочинного результату, який дестабілізує економічні відносини в конкретних ситуаціях.

У зв'язку з питанням, що розглядається, важливе значення мають підстави розмежування функцій у системі органів внутрішніх справ, відповідно до яких до компетенції Державної служби боротьби з економічною злочинністю (ДСБЕЗ МВС України) згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 5 липня 1993 року належить виявлення, припинення, розкриття і попередження дій, які вчиняються у сфері економічної діяльності і кваліфікуються за статтями 84, 86¹ КК, відповідними статтями глави КК «Господарські злочини», статтями про виготовлення або збут підроблених грошей або цінних паперів тощо.

Що стосується поняття «злочини у сфері майнових відносин», то його варто розглядати в більш широкому значенні, яке охоплює не лише економічні злочини, але і ті, що посягають на відносини власності з боку осіб, не наділених функціями службового управління і розпорядження ввіреним їм майном, «сторонніх» осіб, які вчиняють такі корисливі злочини «ззовні» (крадіжка та ін.), а також корисливо-насильницькі діяння, які посягають на чуже майно (розбій, грабiж, вимагання).

2. Система методик розслідування економічних злочинів

Проблема побудови системи методик розслідування економічних злочинів пов'язана із класифікацією даних діянь.

Виходячи з цього, можна побудувати систему рівнів методик розслідування економічних злочинів¹.

Перший рівень — основа даної системи — це загальна методика розслідування економічних злочинів (методика розслідування класу економічних злочинів).

Другий рівень складають методики, побудовані з урахуванням криміналістичних критеріїв, що відображають відповідні класифікаційні групи економічних злочинів (групові методики).

Третій рівень — методики, що входять у певну класифікаційну групу другого рівня (підгрупові методики).

Четвертий рівень — це методики, які відповідають кримінально-правовій системі норм КК, що входять у відповідні класифікаційні групи третього рівня (видові методики).

П'ятий рівень — методики розслідування, побудовані з урахуванням криміналістичних критеріїв систематизації, що враховують особливості галузі вчинення злочинів, кримінальних механізмів, засобів тощо (окремі методики).

Призначення системи криміналістичних методик розслідування, на відміну від кримінально-правової класифікації економічних злочинів, полягає в криміналістичній конкретизації змісту диспозиції відповідних норм КК з урахуванням виявлених особливостей тих або інших форм злочину, специфіки сфер економічної діяльності, предмета посягання, способів вчинення і приховання діянь, слідоутворення і слідів (ознак) злочину та інших підстав. Система криміналістичних методик не має жорсткого характеру, а елементи можуть займати також інші позиції в системі, створюючи певні комплексні методики. Необхідність криміналістичної класифікації економічних злочинів і розробки методик їх розслідування спричиняється такими завданнями:

1) забезпечення можливості узагальнення всієї маси економічних злочинів, окремих їх груп, підгруп, видів, різно-

¹ Матусовський Г. А., Бодяньський Е. В., Бушан О. П., Багинський В. З., Городиський О. М. Правоохоронні органи у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю: компетенція та взаємодія // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць НДІВПЗ Академії правових наук України. Вип. 2. Х.: Право, 1998. С. 19–62.

видів, об'єднаних загальними ознаками (показниками), що мають значення для досягнення цілей різного рівня: загальнодержавних (органи законодавчої, виконавчої, судової влади), відомчо-галузевих (міністерства (відомства), що здійснюють економіко-управлінські, правоохоронні і контрольні функції), регіональних; для вдосконалення ведення статистичного обліку і аналіз стану економічної злочинності, її тенденцій. Такі узагальнення мають особливе значення для порівняльного аналізу з показниками інших регіонів і країн;

2) створення методик розслідування груп економічних злочинів, які вчиняються у певній сфері економічних відносин, з метою встановлення їх загальних ознак, розробки на цій основі узагальнених криміналістичних рекомендацій;

3) розробки системи видових методик розслідування економічних злочинів (відповідно до концепції, що розглядається, такі злочини тепер передбачені 32 статтями КК);

4) формування системи окремих криміналістичних методик розслідування економічних злочинів у рамках відповідних видових методик (наприклад, розслідування розкрадань в окремих галузях економіки, розслідування економічних злочинів, які вчиняються загальними для них способами («безтоварні операції» і т. д.);

5) розробки методик розслідування злочинів у сферах, що мають важливе економічне значення (у першу чергу — приватизації), проте не визначені в нормах кримінального закону, і які кваліфікуються залежно від обставин за відповідними статтями КК (злочини проти власності, господарські злочини тощо);

6) розробки комплексних методик розслідування економічних злочинів, які кваліфікуються за сукупністю вчинених діянь, що належать до групи як економічних, так і посадових та інших злочинів. Вивчення практики розслідування таких злочинів вказує на певні труднощі при проведенні аналізу сукупностей ознак, які ставляться до різних видів злочинів і потребують застосування відповідних криміналістичних методів;

7) розробки особливостей методик провадження по справах про злочини, що передбачають протокольну форму досудової підготовки матеріалів, у тому числі по справах про

економічні злочини (ч. 1 ст. 80; ч. 1 ст. 148; ч. 1 ст. 148²; ст. 148³; ч. 1 ст. 148⁴; ст. 149; ч. 1 ст. 154; ч. 1 ст. 155; ч. 1 ст. 155¹; ч. 1 ст. 155²; ч. 1 ст. 155³; ч. 1 ст. 155⁵; ст. 155⁶; ст. 155⁷);

8) розробки методик розслідування економічних злочинів (ч. 1 ст. 80; ст. 148³; ч. 1 ст. 155³; ч. 1 ст. 147), пов'язаних з вчиненням їх протягом року після накладення адміністративного стягнення за такі ж порушення (адміністративна преюдиція). Зазначене положення у свою чергу ставить завдання здійснення комплексних адміністративно-криміналістичних програм дослідження однотипних порушень, необхідних для удосконалення криміналістичних методик провадження по адміністративних справах.

Особливе значення у даному дослідженні має розробка проблем формування методик розслідування економічних злочинів з ознаками корупції або пов'язаних з корупційними діями, які вчиняються посадовими особами і службовцями різних рангів (корисливі службові злочини), а також методик розслідування економічних злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами.

Однією з проблем удосконалення криміналістичних методик є оптимізація їх внутрішньої будови (структури). Така структура звичайно включає певні компоненти: криміналістичну характеристику виду злочинів; криміналістичні особливості розгляду і оцінки матеріалів, що містять ознаки злочинів; прийняття рішення про порушення кримінальної справи або про відмову в цьому; рекомендації з розробки систем слідчих версій і плануванню розслідування; рекомендації з проведення початкових слідчих, організаційних і розшукових дій; рекомендацій з проведення подальшого розслідування (особливості тактики окремих слідчих дій, криміналістичних операцій); рекомендації з проведення розслідування на етапі (загальний аналіз слідів злочину, зібраних доказів, використання їх для упорядкування обвинувального висновку); рекомендації щодо провадження криміналістичного аналізу обставин, що сприяли вчиненню злочину, і вжиття заходів криміналістичної профілактики.

Відповідно до методик розслідування економічних злочинів у зазначеній структурі варто виділити такі компонен-

ти: 1) використання експрес-методів аналізу ознак, які вказують на суперечливість техніко-економічних (бізнес-план) показників об'єкту, що досліджується, кримінального епізоду, необхідних для висування версій про характер даного діяння; 2) участь у необхідних випадках спеціалістів, експертів — представників різноманітних галузей економічних знань, економіко-криміналістичного, математико-криміналістичного аналізу, комп'ютерних технологій тощо.

Слід вказати і на інші критерії розробки методик розслідування економічних злочинів. Один з них — насиченість новими злочинними засобами тих або інших видів таких діянь. Іншими словами, це об'єктивні і суб'єктивні чинники, які обумовлюють кримінальну потребу у вишукуванні і застосуванні більш дійових злочинних засобів з урахуванням ступеня складності досягнення злочинної мети, можливостей прояву кримінального професіоналізму.

Всі норми чинного КК, що передбачають відповідальність за економічні діяння, можна розмежувати за їх статистичною застосованістю, яка залежить від низки причин і насамперед від об'єктивної відповідності тієї або іншої норми закону потребам криміналізації даного виду діянь, що становлять певний ступінь суспільної небезпеки, мають тенденцію до зростання, одержують нові небезпечні форми прояву, виникнення нових способів вчинення і приховання злочинів тощо. Необхідно враховувати ситуації, коли ті або інші правові норми зживають себе внаслідок декриміналізації діянь або недостатньо застосовуються через їх юридичну недосконалість або невідповідність правоохоронних органів до виявлення і розслідування відповідних видів злочинів.

3. Особливості формування методик розслідування економічних злочинів з ознаками корупції

Деякі економічні злочини більшою чи меншою мірою пов'язані з корупційними проявами. Нерідко їх супроводжують корупційні злочини, пов'язані з посадовою діяльністю, а також комерційний підкуп, чим пояснюється необхідність розробки комплексних методик розслідування економічних злочинів і діянь з ознаками корупції. Необхідно розглянути низку положень, що містяться в Законі України «Про бороть-

бу з корупцією», а також міжнародні документи з зазначеного питання.

У Довідковому документі ООН про міжнародну боротьбу зі злочинністю корупція визначається як зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях. З цього визначення очевидно, що корупція виходить за межі хабарництва.

Робоче визначення (сформульоване междисциплінарною групою по корупції Ради Європи) зводиться до того, що корупція являє собою хабарництво і будь-яку іншу поведінку осіб, яким доручене виконання певних обов'язків у державному або приватному секторі, що призводить до порушення обов'язків, покладених на них за статусом державної посадової особи, приватного співробітника, незалежного агента або іншого роду відносин, і має на меті одержання будь-яких незаконних вигод для себе та інших.

Закон України «Про боротьбу з корупцією» визначає дане явище як діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямовану на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг (ст. 1).

При очевидних розбіжностях у визначенні поняття корупції під цим явищем слід розуміти діяння з ознаками корупції, що охоплюють як 1) злочини, передбачені відповідними нормами глав Особливої частини КК і спрямовані на зловживання посадовою особою, іншими особами посадовим становищем з метою одержання будь-яких вигод для себе та інших, так і 2) корупційні діяння, визначені у ст. 1 Закону України «Про боротьбу з корупцією».

До діянь, що містять ознаки корупції, можна віднести значну частину самих економічних злочинів, які вчиняються з корисливих мотивів посадовими, матеріально відповідальними особами, наділеними повноваженнями по управлінню і розпорядженню майном.

Причетними до злочинів, які вчиняються в економічній діяльності, є і посадові особи, які здійснюють дозвільні (ліцензійні), контрольні і подібні їм функції.

Дослідження проблеми формування комплексних методик розслідування економічних злочинів з ознаками корупції

в першу чергу припускає вивчення питань кримінально-правової відповідальності за діяння, що відносяться до посадових або інших злочинів. Корисливі зловживання посадовими і службовими повноваженнями з метою сприяння вчиненню економічних злочинів можуть, на наш погляд, розглядатися як загальна корупційна ознака низки діянь. Насамперед до них належать загальні посадові злочини, передбачені главою VII Особливої частини КК, якщо вони вчиняються у сфері економічних відносин: зловживання владою або посадовим становищем (ст. 165); перевищення влади або посадових повноважень (ст. 166); одержання хабара (ст. 168); посередництво в хабарництві (ст. 169); дача хабара (ст. 170); посадовий підлог (ст. 172), який вчиняється у зв'язку з економічною діяльністю. До діянь з ознаками корупції необхідно також віднести такий склад злочину, як одержання незаконної винагороди працівником державного закладу або організації (ст. 191²).

Серед зазначених діянь особливо небезпечним корупційним злочином є хабарництво. Проблеми виявлення, розслідування і профілактики хабарництва є предметом дослідження і висвітлюються в монографічній і методичній літературі.

Зміни, що відбуваються в економічних відносинах, впливають на криміналістичну характеристику хабарництва та інших діянь з ознаками корупції.

Серед осіб, що притягуються до відповідальності за ст. 168 КК, фігурують державні службовці, посадові особи, які не належать до державних службовців. Це можуть бути посадові особи різних закладів, організацій і підприємств (голови рад і генеральні директора товариств, президенти і віцепрезиденти акціонерних товариств, президенти фондів), а також керівники різного роду асоціацій і об'єднань, що мають статус юридичної особи. Можливими суб'єктами корупційних діянь можуть виступати державні службовці, які надають зазначеним категоріям посадових осіб різного роду послуги, блага і переваги, що пов'язані із:

- запрошеннями у внутрішньодержавні і закордонні туристичні, лікувально-оздоровчі та інші поїздки (у тому числі

і для членів сімей посадових осіб) за рахунок місцевих і закордонних юридичних і фізичних осіб;

- наданням кредитів, позичок, субсидій, придбанням нерухомості та іншого майна, цінних паперів;

- можливістю допомогти здійснити покупки за пільговими цінами; забезпечити в засобах масової інформації (радіо, телебачення, преса) рекламу тієї або іншої посадової особи; сприяти в проведенні різного роду агітаційних кампаній, випуску рекламної друкарської продукції, її розповсюдженні;

- сприянням у вступі для навчання до престижних навчальних закладів, у тому числі закордонних, та ін.

Суб'єктами хабарництва виступають різного роду посередники, які передають гроші, подарунки, надають посадовим особам послуги, а також приймають від них і передають хабародавцю необхідні документи, майно і необхідну інформацію. Варто підтвердити висновок про те, що на відміну від традиційного хабарництва, де хабародавець виступав у ролі «прохача», зараз володіючи значними засобами, він нерідко диктує свої вимоги й умови.

Водночас одержувач хабара нерідко сам виявляє ініціативу на початковому етапі встановлення кримінальних зв'язків з тією або іншою економічною структурою, відстоюючи потім її інтереси. У такій системі відносин обидві сторони діють у загальних інтересах, що полегшує приховання їх злочинної діяльності.

Що стосується предмета корупційних дій, то вони зводяться до:

- сприяння одержанню згоди і підтримки у створенні при підприємствах комерційних структур з метою «перекачування» коштів цих підприємств на рахунки новостворених «фірм»;

- укладання збиткових для держави комерційних угод (про оренду будинків, транспортних засобів та ін.), видачі банківських гарантій без достатніх реальних відповідних зобов'язань (що дозволяє знімати з рахунку кошти без виконання робіт, постачання товару і т. д.);

- видачі кредитів і позичок, у тому числі і під привабливі проекти, які використовуються для приховання розкрадань коштів;

- сприяння в створенні фіктивних підприємств, що виражається у відкритті в банку рахунку без відповідного юридичного оформлення і реєстрації підприємства, а також переведення клієнта на обслуговування в інший банк без прийому справ по юридичному оформленню нових рахунків і залишків коштів на попередніх рахунках банку, який раніше обслуговував клієнта;

- потурання, сприяння і невжиття заходів до правопорушників, зокрема шляхом: 1) надання службової інформації з банку, біржі, інвестиційного фонду, фонду державного майна, аукціону, податкових органів; 2) фальсифікації матеріалів документальної ревізії або аудиторської перевірки, прийняття фальсифікованих податкових декларацій; 3) дачі вигідного для правопорушника висновку за результатами службового розслідування, матеріалами попередньої перевірки; 4) приховання матеріалів, що компрометують правопорушника, які надійшли до засобів масової інформації, і т. п.

Одним з важливих завдань криміналістики є розробка рекомендацій науково-технічного, тактичного і методичного характеру, спрямованих на підвищення рівня адміністративного провадження по справах про корупційні діяння або інші правопорушення, що пов'язані з корупцією (ст. 12 Закону України «Про боротьбу з корупцією»). Тут потрібно застосування криміналістичних рекомендацій по дотриманню вимог ст. 245 КоАП про своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне з'ясування обставин кожної справи з метою одержання достовірних відомостей про те, що:

- діяння дійсно вчинене (у певному місці, у певний час);

- діяння є дійсно корупційним (або іншим правопорушенням, пов'язаним з корупцією);

- особа, яка вчинила діяння, належить до суб'єктів правопорушення (є державним службовцем, іншою особою, уповноваженою на виконання функцій держави);

- діяння вчинене з вини даної особи;

- термін накладення судом адміністративного стягнення не минув (ст. 38 КоАП);

- відсутні також інші обставини, що виключають провадження по справі (ст. 247 КоАП).

У вказаних цілях необхідно використовувати досвід застосування методики розслідування хабарництва з урахуванням особливостей адміністративного провадження по справах про корупційні діяння.

Відповідно до ст. 251 КоАП («Докази») в адміністративному провадженні можуть бути використані: 1) рекомендації криміналістичної тактики при одержанні пояснень осіб, яких притягнуто до відповідальності, осіб, що потерпіли, свідків, оцінці висновку експерта, огляді документів і предметів — речових доказів; 2) криміналістична техніка — при вивченні документів і слідів.

4. Особливості формування методик розслідування економічних злочинів, які вчиняються організованими групами

Структура злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами (ОЗГ) в Україні, починаючи з 1995 року, характеризується такими видами економічних діянь, як розкрадання державного і колективного майна, контрабанда, операції з валютними цінностями тощо. Є тенденція до їх зростання у провідних сферах і галузях економіки: банківській, кредитно-фінансовій, комерційній, у сфері зовнішньоекономічної діяльності, на державних підприємствах промисловості, у паливно-енергетичному комплексі, на підприємствах виробництва і переробки сільськогосподарської продукції.

Значення розробки криміналістичної характеристики злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами, визначається складністю доведення факту участі в них членів даної групи і встановлення обставин певного діяння, а частіше — діянь, що кваліфікуються за сукупністю економічних та інших злочинів. У зв'язку з цим на початку розслідування того або іншого злочину не завжди очевидні ознаки участі в ньому організованих злочинних груп, вчинення цієї групою інших, інколи більш небезпечних діянь.

Побудова криміналістичної характеристики злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами, не є просто додаванням характеристик і відповідних методик їх розслідування. Криміналістична характеристика, що розглядається, повинна відображати специфічний зв'язок окремих

характеристик з урахуванням особливостей кримінальної діяльності ОЗГ. Така характеристика злочинів покликана об'єднати дві взаємозалежні системи даних: 1) криміналістичну характеристику певних видів злочинів з виділенням характерного напрямку злочинної діяльності ОЗГ і 2) криміналістичну характеристику самої ОЗГ як кримінального формування. Перша система складає основу криміналістичної характеристики певного виду злочинів; друга виступає як її специфічний елемент, що характеризує ОЗГ і окремих її типових членів — суб'єктів злочину (особистість злочинця), злочинної співучасті.

Дана система покликана розвивати криміналістичну характеристику відповідного виду (видів) злочину з урахуванням особливостей, характерних для його вчинення організованою злочинною групою.

Найважливішим елементом криміналістичної характеристики злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами, є характеристика самої групи, злочинної організації, членів такої групи.

Залежно від спрямованості злочинної діяльності, у даному випадку в економічній сфері, а також інших чинників організовані злочинні групи можуть бути віднесені до різних типів (видів). Серед них виділяються групи: за видом кримінальної фахової діяльності, що спеціалізуються на виготовленні і збуті фальшивих грошей, цінних паперів, документів; за кримінальним видом діяльності у сфері економічних відносин (фінансово-кредитній, зовнішньоекономічній та ін.); за територіальною ознакою злочинної діяльності (регіональні і міжрегіональні, міжнародні) та ін.

У характеристиці організованих злочинних груп необхідно насамперед виділити організаційну структуру, яка обумовлена самою сутністю даної форми злочинності, без чого вона перетворюється на звичайну злочинну групу. Даний елемент характеристики найбільш виявляється у внутрішньогруповому розподілі функцій учасників злочинної групи, в організаційній системі, яка визначає ієрархічність, кримінальне лідерство, дисципліну, норми поведінки, неформальну нормативну базу, систему санкцій і заохочень.

Організаційна структура ОЗГ як основна ознака будується на кримінальному професіоналізмі, кримінальній кооперації, інформаційному забезпеченні, системі конспірації, внутрішній і зовнішній безпеці. Великого значення останнім часом набуває швидка адаптація до умов злочинної діяльності, що змінюються, гнучкість у прийнятті рішень, спрямованих на використання «кримінального інтелекту», зокрема економічного, при обмеженні зовнішньо силових проявів.

Тривалість (усталеність) функціонування ОЗГ як одна з основних її ознак забезпечується низкою умов, наявність і дія яких, у свою чергу, проявляється: у згуртованості та усталеності (як кримінально-правові ознаки організованої групи), сталості злочинного спілкування, нейтралізації соціального контролю, мінімізації ризику, прихованні слідів злочину тощо.

Корислива спрямованість діяльності ОЗГ як одна з основних її ознак проявляється у використанні для вчинення злочинів легального (у вигляді кредиту, субсидій та ін.) і кримінального (легалізованого) капіталу; максималізації прибутку; виборі і монополізації найбільш прибуткових сфер підприємництва і кримінального бізнесу; легалізації (відмиванні) кримінальних прибутків тощо.

Планування злочинів, які вчиняються ОЗГ, також належить до основних їх ознак і характеризується цілеспрямованістю і старанністю розробки злочинної діяльності, кримінальною спеціалізацією і, у той же час, варіантністю та універсальністю, поширенням дезінформації про злочинну діяльність, притягненням спеціалістів для розробки і здійснення планів та ін.

Додаткові ознаки ОЗГ: 1) встановлення міжрегіональних злочинних зв'язків; 2) наявність загальних грошових коштів і матеріальних засобів; 3) озброєність, яка може виявлятися відповідно: а) у діях групи, які вказують на мобільність встановлення зв'язків, їх розгалуженість (внутрішні і зовнішні); б) у наявності та використанні значних сум коштів, валютних цінностей, наявності нерухомості, автотранспорту (іноді авіатранспорту), особистих сучасних засобів зв'язку, комп'ютерної та іншої техніки; в) у наяв-

ності в членів групи особистої зброї різних видів, забезпеченні бойовими засобами охорони і бойовиками.

Особистісна типологія членів ОЗГ характеризується певними соціально-демографічними показниками. За даними кримінологічних публікацій і статистичних узагальнень, у злочинних формуваннях загальнокримінального типу переважна більшість осіб (в основному чоловіки), віком від 20 до 35 років, які не працюють, із неповною середньою і середньою освітою. У групах, які вчиняють злочини у сфері економіки, підвищується віковий рівень її учасників, спеціальна підготовка, трудовий і посадовий професіоналізм. Виділяються певні типи лідерів організованих злочинних формувань: натхненник (виконує функції радника, консультанта з планування і реалізації кримінальних планів як психологічно сильний авторитет), ініціатор, організатор, а також лідери змішаного типу. Серед виконавців виділяються активні члени групи, які входять в організаційну мережу, рядові виконавці. Під впливом різноманітних причин внутрішнього і зовнішнього характеру в середовищі членів групи діють доцентрові і відцентрові сили (прагнення розширити сфери впливу, претендування на лідерство, розділ прибутків і т. д.).

Спрямованість (профілювання) злочинної діяльності ОЗГ як важлива її характеристика визначається загальною метою одержання значних кримінальних прибутків і концентрується сферами їх видобування, проявом кримінальних інтересів, які можуть поділятися: на регіональні (міжрегіональні), зовнішні (закордонні), змішані (на базі створення спільних виробництв, комерційних, посередницьких фірм і т. п.); найбільш прибуткові і перспективні галузі виробництва, торгівлі, сфери побутового, технічного обслуговування.

Вибір напрямку злочинної діяльності, з одного боку, залежить від обстановки та умов, в яких організовані злочинні групи планують здійснювати свою діяльність у наміченому регіоні, обраній галузі, сфері і, з іншого боку, визначає конкретний предмет посягання і засоби дії груп.

Обстановка й умови, що обираються ОЗГ для вчинення злочину, включають: місце (регіон, галузь, сфера діяль-

ності і т. п.); час (сезон, звітні періоди, час року і т. д.); ситуацію на ринку виробництва і споживання; прогалини в нормативно-правовому регулюванні; неефективність діяльності контролюючих, правоохоронних органів; можливості використання корупційності посадових осіб та ін.

Предметом злочинного посягання для ОЗГ, як уже зазначалося, в основному є майно, кошти і матеріальні цінності. Останні становлять інтерес не лише як великі товарні маси споживчих виробів, реалізовані з ухиленням від сплати податків, але і як предмети, що мають попит на світовому ринку: дорогоцінності, цінна сировина, антикваріат та ін. У коло кримінальних інтересів входять також об'єкти права інтелектуальної власності: комп'ютерні програми, книжкова продукція і т. п. Предметом злочинних цілей є встановлення корупційних зв'язків з певними посадовими особами, просування їх по службі з метою розширення необхідних сфер впливу.

Потерпілими у таких справах стають особи, які займаються підприємницькою діяльністю, володіють значними коштами, а також особи, дії яких по службі або в економічній діяльності стають перешкодою для досягнення кримінальних цілей організованих злочинних груп.

Засоби дій ОЗГ характеризуються плануванням підготовки до вчинення злочинів і в значній частині заходів для їх приховання, особливо діянь у сфері економіки. У цих випадках застосовуються старанно і кваліфіковано розроблені схеми проведення злочинних господарських і фінансових операцій, розподіл ролі учасників організованих злочинних груп, використання нормативно-правових, організаційних недоліків функціонування економічних систем.

Сліди злочину звичайно відображають особливості як діяння певного виду (розкрадання в певній галузі та ін.), так і специфіку дій організованих злочинних груп.

Окремі групи залишають сліди виготовлення і фальсифікації документів (оперативно-облікових, бухгалтерських, статистичних, технологічних та інших видів), документів у вигляді різноманітних носіїв економічної інформації.

8. Питання методики розслідування економічних злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами

Особливості методики розслідування злочинів, що розглядаються, значною мірою визначаються участю в їх вчиненні організованих злочинних груп. Це викликає необхідність дослідження кримінальних ситуацій, обумовлених специфікою їх кримінального протистояння органу розслідування. Таке протистояння має спланований активний характер. У зв'язку з цим на перший план необхідно висунути кримінальні ситуації, які виявляються в ході оперативно-розшукової діяльності та вирішуються уповноваженими органами відповідно до Законів України «Про оперативно-розшукову діяльність» і «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». При цьому враховується криміногенна обстановка, у якій здійснюється діяльність організованих злочинних груп, і кримінальна ситуація, яка складається в результаті вчинених ними діянь. Належна оцінка таких ситуацій необхідна для прийняття оперативно-розшукових і процесуальних рішень, у тому числі щодо попередження злочинів, їх припинення, порушення кримінальної справи. Тут важливо забезпечити контроль над ситуацією. На даному етапі криміналістичної діяльності встановлюються не тільки ознаки, характерні для організованої злочинної групи, але і відомості про особу конкретних її членів.

На початковому і наступних етапах розслідування слідчі ситуації визначаються змістом і обсягом інформації про склад організованих злочинних груп та їх злочинну діяльність.

Складні ситуації виникають при виявленні ознак дій організованих злочинних груп у результаті вчинених ними злочинів до затримки рядових виконавців, тим більше — основних її членів.

Поняття складних кримінальних справ у криміналістиці визначається не тільки їх багатоепізодністю і трудомісткістю розслідування, але й участю у вчиненні таких злочинів організованої злочинної групи. У групі злочинів, що розглядаються, два зазначених основних чинники спо-

лучаються. Такі складні справи звичайно розслідуються слідчо-оперативними групами.

Організація і планування розслідування значною мірою залежать від встановлення обставин, які вказують на діяльність ОЗГ, її кримінальну спрямованість, участь її членів у вчиненні злочинів певного виду.

У ситуації, коли виявлені ознаки створення ОЗГ і є обмеженими дані про її діяльність, планування розслідування здійснюється шляхом встановлення криміналістичної характеристики її складу з використанням оперативно-розшукових методів і засобів, з'ясуванням внутрішньої ієрархії, зв'язків ОЗГ. Поряд з цим планується з'ясування обставин прояву основної кримінальної спрямованості групи, вчинення конкретних злочинів.

У випадках, коли кримінальну справу порушено за ознаками конкретно вчинених злочинів, планування їх розкриття здійснюється в рамках методики розслідування певних видів злочинів, характерних для діяльності організованої злочинної групи (розкрадання, приховання валютного виторгу, контрабанда і т. д.). Водночас перевіряються версії про діяльність організованої злочинної групи за всіма ознаками, що її характеризують. Для встановлення конкретних обставин складу організованої злочинної групи планується з'ясування даних про членів групи, всі ознаки, що їх характеризують, які мають кримінально-правове і криміналістичне значення. Щодо злочинної діяльності планується встановлення спрямованості ОЗГ, сфери кримінальних інтересів, видів злочинів (основні, супутні, випадкові), територіального чинника (певний регіон, міжрегіональні зв'язки), тривалості та обсягу діяльності (багатоепізодність, латентність).

Особливо має плануватися виявлення кримінального потенціалу протидії організованої злочинної групи, її корупційних зв'язків, розрахованих на витік оперативної інформації з правоохоронних органів, знищення слідів злочину, документів, у тому числі на електронних носіях.

У системі плану розслідування доцільно виділити криміналістичні операції і проведення комплексу інших слідчих і організаційних дій, оперативно-розшукових заходів, пов'я-

заних з: 1) розшуком, затримкою на гарячому членів організованої злочинної групи; 2) встановленням місць приховання майна, документів, нейтралізацією протидії розкриттю злочинців; 3) охороною оперативної і слідчої інформації про хід розслідування.

При плануванні розслідування варто враховувати необхідність забезпечення координації дій органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України й, у першу чергу, взаємодії спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю з іншими державними органами, що регламентується статтями 16, 17 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Цей Закон (ст. 18) покладає обов'язки на органи, які наділені контрольними функціями: Національний банк України, Міністерство фінансів, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі, Державну митну службу, Фонд державного майна, Антимонопольний комітет, Державний комітет охорони державного кордону, Державну податкову адміністрацію, Державну контрольно-ревізійну службу та інші, передавати відповідним спеціальним підрозділам органів внутрішніх справ і Служби безпеки України отриману при здійсненні ними контрольних функцій інформацію і відомості, що можуть свідчити про організовану злочинну діяльність.

Особливості провадження слідчих дій при розслідуванні виду злочинів, що розглядаються, визначаються труднощами одержання свідчень як від учасників організованих злочинних груп, так і від свідків та потерпілих, які побоюються помсти. Цим обумовлена необхідність враховувати специфіку тактики допиту підозрюваних і обвинувачуваних у конфліктній ситуації, забезпечення гарантій безпеки потерпілих і свідків, тим більше таких, які дають викривальні показання. У зв'язку з цим на початковому етапі розслідування при наявності протиріч у показаннях допитуваних осіб слідчий вирішує питання про доцільність проведення очних ставок і заміни їх іншими слідчими діями (наприклад, допитами з пред'явленням показань, документів, речових доказів, висновки експертів та ін.). При цьому у необхідних

випадках слідчий може пред'являти для ознайомлення ксерокопії частини протоколів, засвідчених відповідним чином, які не містять даних про особу, що дала показання про важливі обставини діяльності організованої злочинної групи, конкретних її членів.

У зазначених випадках пред'явлення для впізнання свідку обвинувачуваного (підозрюваного) можна проводити за фотознімками, відеозаписами або з застосуванням системи, коли особа, яка впізнає, спостерігає запропонованих осіб, а сама залишається невидимою для них.

Вказані особливості розслідування потребують зосередження особливої уваги на слідчих діях, однією з основних цілей яких є пошук і збирання документальних даних, речових слідів злочину: слідчому огляді, особливо документів, обшуку, виїмці.

При підготовці до розшуку особи, яка ховається, у тому числі шляхом обшуку, вживаються заходи до встановлення даних про її зовнішність, прикмети, можливі зміни: за наявними реєстраційно-аналітичними джерелами шляхом опитування родичів, знайомих, сусідів, товаришів по службі, інших осіб з оточення розшукуваного, пошуку в місцях можливої появи, перебування, використання засобів зв'язку для контакту з членами організованої злочинної групи, родичами та іншими особами, на маршрутах їх звичайного і цільового переміщення.

При розслідуванні злочинів, що розглядаються, може виникнути необхідність застосування широкого кола спеціальних знань шляхом притягнення до участі в розслідуванні відповідних спеціалістів і експертів у галузі криміналістичних, економічних, товарознавчих, технологічних та інших експертних досліджень.

6. Особливості формування методики розслідування злочинів у сфері приватизації

Розкрадання, які вчиняються в умовах економічних перетворень, мають певні особливості. Вони вчиняються у «традиційних» галузях — виробництві, обслуговуванні, проте пов'язані з раніше невідомим феноменом перетворень в економіці: а) зміною природи власності, появою нових її

форм; б) застосуванням нового регулятора перерозподілу державної власності — приватизації; в) створенням нової бухгалтерської, банківської і кредитно-фінансової системи; г) створенням нових видів і форм ведення господарства, тобто нового економічного механізму. Як показує статистика, у сфері приватизації відзначається значне зростання злочинів, які вчиняються ОЗГ (37 — у 1997 році, 59 — у 1998 році).

Разом з тим досвід приватизації вказує, що цей процес, який має позитивну мету, в ряді випадків супроводжують злочинні прояви (розкрадання, зловживання службовим становищем, хабарництво)¹.

Стан злочинності у сфері приватизації характеризується значною динамікою зростання злочинних проявів. Злочинці активно використовують у своїх цілях недосконалість законодавства про приватизацію, постійні зміни умов її проведення (з 1992 року до Закону «Про приватизацію державного майна» внесено більш 10 змін і доповнень).

Протиправні дії в процесі приватизації і маскування їх під законні практично не можуть здійснюватися одноосібно, тому об'єктивно відбувається об'єднання окремих злочинних елементів з посадовими особами в організовані злочинні групи. При наявності в зазначених ОЗГ посадових осіб різних органів і рівнів такі корумповані зв'язки істотно ускладнюють виявлення, розслідування і розкриття злочинів зазначеної категорії, і потребують розробки відповідних комплексних методик розслідування супутніх злочинів, зокрема, хабарництва, зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень.

Посадові особи є основними учасниками процесу приватизації: вони мають право розпоряджатися державним майном, беруть участь у розробці планів приватизації, підготовці, реєстрації і затвердженні документів, їх контролі. Вивчення слідчої практики вказує на збільшення числа ко-

¹ Файер Д.А. Боротьба з «гніздою» економіки у сфері приватизації // Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності: Матеріали між. наук.-практ. конф. 15-16 грудня 1998 р. Харків, 1999. С. 181-186.

рисливих злочинів, які вчиняються посадовими особами, зокрема таких, як одержання хабарів і зловживання службовим становищем, розкрадання державного майна, замасковане під приватизацію.

Способи злочинного привласнення державного майна в процесі приватизації численні і різноманітні. Найчастіше вони замасковані під цивільно-правові відносини, що істотно ускладнює їх розслідування і розкриття, або здійснюються без такого маскування. Найбільшого поширення одержали такі засоби¹:

- навмисне доведення підприємства до банкрутства з метою зниження його реальної вартості шляхом укладання явно невигідних угод, невиконання зобов'язань по контрактах і т. д.;

- домовленість між посадовими особами управлінської комунальної власності і покупцями про зниження вартості майна підприємства, що приватизується, з метою його подальшого викупу, а також домовленість учасників торгів (аукціону) з метою гри на «зниження»;

- приватизація підприємств торгівлі, сфери послуг за їх залишковою вартістю, а також шляхом заліку орендної плати за майно, що було придбане у власність, і переоформлення договорів оренди «заднім числом»;

- приховання майна, що було придбане до приватизації, по розписках в інших підприємствах шляхом різноманітних фінансових шахрайств (оформлення документів на фіктивне виконання робіт, надання послуг і т. д.);

- заниження балансової вартості підприємства (при продажу на конкурсі) для «свого» покупця, з мотивів, що його пропозиція найбільше відповідає критеріям, які встановлені продавцем;

- заниження балансової вартості підприємства з наступним його акціонуванням (придбанням у приватну власність);

- продаж державними підприємствами основних засобів, об'єктів соціальної побутової інфраструктури без дозволу Фонду державного майна, не на аукціоні і не за конкурсом;

¹ Багінський В. З. Використання наукового потенціалу для розробки методики розслідування розкрадань, вчинених в умовах приватизації // Вісник Академії правових наук України. 1997. № 4 (11). С. 165-169.

- використання недостовірних інвентаризаційних описів при оцінці, у яких не відображені всі основні засоби, що є в наявності, або частина яких визначена як малоцінні і предмети, які швидко зношуються;

- невикористання зонального коефіцієнту або його заниження при приватизації підприємств торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування;

- проведення оцінки вартості приватизованого підприємства значно пізніше (від декількох місяців до декількох років) інвентаризації, що була проведена (хоча методикою встановлений термін один місяць);

- оформлення актів оцінки та інших документів по приватизації до проведення індексації основних засобів;

- недостовірні експертні оцінки будинків, споруд, списання не у встановленому порядку без експертної оцінки устаткування та інших інвентарних об'єктів, основних засобів, на які цілком нарахований знос (особливо слід відзначити списання технологічного устаткування, верстатів і механізмів, автотранспорту);

- неправильне визначення обігових коштів, наданих в оренду, неправильне застосування коефіцієнта індексації запасів і витрат;

- застосування не передбачених державною програмою способів приватизації (поза конкурсом або аукціоном, без участі трудового колективу);

- невиключення різних матеріальних активів, що є на балансі підприємства, або повинні бути, в інвентаризаційній оцінці з метою їх подальшого привласнення або продажу;

- використання підроблених або незаконно отриманих приватизаційних майнових сертифікатів або їх повторне введення в обіг;

- заволодіння контрольним пакетом акцій підприємства за рахунок включення до складу акціонерів неіснуючих осіб або осіб, які не можуть брати участь у приватизації;

- незаконне одержання прав на управління і розпорядження державним майном з порушенням порядку приватизації шляхом зловживання службовим становищем;

- пряме заволодіння державною або колективною власністю, яка підлягає приватизації;

- викуп орендарем майна приватизованого підприємства за рахунок обігових коштів підприємства, що не належать орендарю.

Найбільш істотними моментами в категорії злочинів, що розглядаються, є способи приховання, коли важливим стає не стільки факт розкрадання, а приховання його сутності як один з видів протидії його виявленню. У цьому випадку сутність приховання розкрадання полягає не в тому, щоб сховати факт вилучення предмета розкрадання, а в тому, щоб надати цьому факту законного правомірного вигляду.

Ключова ідея акта такого розкрадання частіше за все полягає в тому, щоб заінтересовані в приватизації особи і посадові особи, що мають контрольні функції, об'єктивно сприймали неправомірні дії як законні. На жаль, у сучасних умовах це стає можливим внаслідок недосконалості, суперечливості нормативно-правової бази приватизації, неврегульованості багатьох питань, що дозволяє посадовим особам маневрувати окремими положеннями законодавства про приватизацію на свою користь.

Найрізноманітнішими є сучасні способи приховання розкрадань і зловживань службовим становищем у сфері приватизації, серед яких можна назвати:

- фіктивне банкрутство підприємства, коли для кредиторів і контролюючих органів створюється картина фінансового краху або нездатності задовольнити вимоги кредиторів;

- оформлення «заднім числом» позички на засоби, привласнені або розтрачені посадовою особою;

- укладання «заднім числом» цивільно-правових угод і оформлення відповідних документів на реалізацію, оренду майна, що відсутнє на момент перевірки.

Приватизація державного майна шляхом проведення конкурсу або аукціону нерідко проходить із порушенням правил їх проведення шляхом:

- неопублікування оголошення про час, місце, об'єкт приватизації;

- приховання від покупців інформації про підприємство, що приватизується, а також про факт продажу підприємства, результати конкурсу або аукціону;

- розголошення відомостей про учасників конкурсу і аукціону;

- психологічного впливу на учасників конкурсу, аукціону з метою примусити їх відмовитися від укладання угоди купівлі-продажу приватизованих об'єктів.

Крім того, виявляються досить численні факти хабарництва як з боку керівників приватизованих підприємств, так і представників центральної і місцевої влади.

Підстави для порушення кримінальних справ за фактами розкрадань у сфері приватизації (відповідно до ч. 1 ст. 94 КПК України) такі:

1. Повідомлення (заяви) органів управління приватизованих підприємств та їх посадових осіб (керівників підприємств, керівників відділів, осіб, які очолюють комісії з приватизації).

2. Повідомлення (заяви) Контрольно-ревізійного управління Міністерства фінансів України і його органів на місцях, посадових осіб, ревізорів; Фонду державного майна України, його органів на місцях, посадових осіб, спеціалістів; керівників і спеціалістів спеціалізованих установ у сфері оцінки майна, які діють відповідно до спеціально розроблених документів, що регулюють їх діяльність, зокрема, Положення про порядок укладання угод на проведення експертної оцінки майна, затвердженого наказом Фонду держмайна України № 16 від 8 січня 1998 року і Положення про конкурсний добір експертів, затверджене наказом Фонду держмайна України № 152 від 12 лютого 1997 року. Відповідні повноваження, вимоги до оформлення матеріалів, що передаються слідчим органам, передбачені Законом України від 26 січня 1993 року «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні».

3. Письмові або усні заяви громадян, які працюють або працювали на приватизованих підприємствах. Можливим мотивом у цих випадках виступає як незадоволення працівника результатами приватизації підприємства (розподілом

акцій, статутного фонду), так і інші причини — почуття відповідальності, правосвідомість.

4. Явка з повинною. І в такому випадку необхідне ретельне з'ясування обставин злочину, особи заявника, співучасників злочину і кола осіб, які можуть підтвердити обставини злочину. Це необхідно тому, що явка з повинною може мати на меті бажання приховати більш тяжкий злочин або взяти на себе чужу провину.

5. Повідомлення, опубліковані в засобах масової інформації. Це статті, замітки, листи, матеріали журналістських розслідувань, опубліковані в пресі, які висвітлюють хід приватизації найбільш значних і важливих об'єктів.

6. Безпосереднє виявлення ознак злочину службою по боротьбі з економічними злочинами у процесі вжиття передбачених ст. 103 КПК України оперативно-розшукових заходів. Відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» ці органи здійснюють безпосереднє візуальне спостереження в різних місцях із застосуванням засобів технічного документування; їх працівники можуть опитувати громадян, вилучати документи і проводити інші розшукові дії.

7. Безпосереднє виявлення ознак злочину (за якими не було порушено кримінальну справу) слідчим, прокурором або судом в ході провадження слідчих (судових) дій за іншою справою. Як правило, це злочини, з якими кореспондуються посадові розкрадання — хабарництво, посадовий підлог, підробка документів, зловживання посадовим становищем.

У тих випадках, коли відомості про порушення у сфері приватизації отримані з офіційних джерел, наприклад, із публікацій у засобах масової інформації, або викликає сумнів оголошена вартість майна, що виставляється на аукціон, на стадії дослідчої перевірки необхідно з'ясувати такі обставини:

1. Факт і правильність проведення зборів трудового колективу, де розглядалися варіанти приватизації і приймався її план, затверджувався статут АТ або ТОВ.

2. Порядок погодження акціонування з вищестоящою організацією, регіональним представництвом Фонду держмайна і Фондом держмайна України.

3. Дотримання правил реєстрації АТ.

4. Чи мали місце порушення при розподілі і продажу акцій (чи проводився продаж акцій на інвестиційних торгах, чи реалізовано 51% акцій працівникам підприємства).

5. Дотримання умов особливого режиму для частини державного майна, яке при приватизації не повинно ставати майном АТ.

6. Правильність акта оцінки майна.

7. Наявність даних про зловживання з боку посадових осіб, що вирішують питання, пов'язані з приватизацією, і керівників приватизованого підприємства, зокрема, про одержання ними хабарів.

Таким чином, початкові перевірочні дії складаються з:

- одержання пояснень від членів трудового колективу з питань про проведення загальних зборів і розглянутих на них питань, порядку продажу акцій, наявності або відсутності фактів зловживань з боку посадових осіб;

- вивчення документів, прийнятих на загальних зборах;
- вивчення реєстраційних документів у комітетах по управлінню майном;

- проведення бухгалтерської повної або вибіркової перевірки правильності підрахунку майна, що викупується, для встановлення різниці між початковою вартістю, фактичним зносом основних засобів і відповідності фактичної залишкової вартості, зазначеної в документах. Варто мати на увазі, що початкова вартість повинна визначатися в поточних цінах на аналогічне устаткування, а не за цінами на рік монтажу.

При наявності підстав порушується кримінальна справа, в ході розслідування якої можна використовувати традиційні методики.

Оптимальна послідовність початкових слідчих дій у таких випадках:

- проведення виїмки приватизаційних документів у регіональних відділеннях Фонду держмайна і Фонду держмайна України та в АТ і їх огляд;

- допит підозрюваних, при необхідності — вирішення питання про обрання запобіжних заходів;

- допит свідків;
- проведення експертиз почерку і технічного дослідження документів;
- проведення комплексної економічної експертизи для визначення вартості приватизованого майна.

Як уже вказувалося, процес приватизації нерідко супроводжується хабарництвом з боку різних посадових осіб. Методика розслідування кримінальних справ про хабарництво розроблялася і раніше, хоча в теперішній економічній ситуації, особливо з прийняттям нормативних актів про боротьбу з корупцією, необхідне вдосконалення існуючих методик, оскільки форми хабарництва, як і корупційних діянь у цілому, постійно доповнюються новими, завуальованими формами, що набагато складніше виявити традиційними способами, внаслідок чого розслідування епізодів хабарництва, пов'язаних з приватизацією, має свої специфічні риси.

Як рису, яка спрощує процес доказування по кримінальній справі, можна відзначити ту обставину, що за справами цієї категорії посадова особа залишає значну кількість документів, складених, підписаних або завізованих і за своїм складом ці документи прямо вказують на ті дії, що здійснювалися в інтересах хабародавця, і є доказами, які дозволяють, поряд з іншими, викрити хабарника.

З іншого боку, по таких справах дуже невелике число випадків заяв про вимагання хабара, що ускладнює використання такого ефективного прийому, як затримка по гарячих слідах. Найчастіше співробітники ДСБЕЗ і УБОЗ мають у своєму розпорядженні інформацію про хабарника, відомі «такси» за надання різноманітних «послуг» посадовою особою, проте особи, у яких вимагаються хабарі, приховують такі факти, тому що самі, у свою чергу, є учасниками інших протиправних дій.

До основних завдань судово-бухгалтерських і судово-економічних експертних досліджень по справах, що пов'язані з приватизацією, належить:

- визначення правильності оцінки приватизованих підприємств;
- визначення нормативних документів, що регламентують приватизацію, бухгалтерський облік і контроль, пору-

шення яких сприяли або могли сприяти зниженню вартості об'єктів приватизації;

- визначення кола посадових осіб, зобов'язаних забезпечити вимоги нормативних документів, порушення яких встановлено в ході дослідження.

Крім традиційних для судово-бухгалтерської експертизи методів дослідження документів, таких, як документальна перевірка і зіставлення документів, для вирішення низки питань, обумовлених завданнями судово-бухгалтерської і судово-економічної експертизи по справах, пов'язаних з приватизацією, необхідно застосування методу економічного аналізу та економічних розрахунків. Зазначений метод містить спеціальні прийоми, за допомогою яких у процесі експертного дослідження документів можна одержати інформацію економічного характеру, яка в них є¹.

Об'єктами дослідження крім традиційних для судово-бухгалтерської експертизи документів бухгалтерського обліку і звітності є: акт оцінки; розрахунок прибутковості; план приватизації; розрахунок зонального коефіцієнта; бізнес-план.

Завдання судово-бухгалтерської і судово-економічної експертизи по справах, які пов'язані з приватизацією, визначають низку питань, що вирішуються нею. На вирішення судово-бухгалтерської і судово-економічної експертизи можуть ставитися питання по визначенню правильності:

- проведення інвентаризації, оформлення її результатів і використання її даних для оцінки приватизованого підприємства;
- розрахунку зонального коефіцієнта для приватизованих підприємств торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування;
- розрахунку прибутковості приватизованого підприємства;

¹ Митусовский Г. А., Багинский В. З., Бодянский С. В., Плисс И. П. Проблемы научной разработки методики выявления экономических преступлений // Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики: Сб. материалов «круглого стола». Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины. 1997. С. 138-140.

- вартості обігових коштів, переданих в оренду, прийнятої при оцінці приватизованого підприємства шляхом оренди з викупом;
 - розміру статутного фонду, створеного на базі приватизованого підприємства господарського товариства;
 - розрахунків між приватизованим підприємством і ФДМ України;
 - оцінки приватизованого підприємства;
 - встановленої на аукціоні початкової ціни приватизованого підприємства;
 - економічної обґрунтованості бізнес-планів та їх порівняльної економічної ефективності;
 - економічної обґрунтованості альтернативних планів приватизації.
- Крім того, на вирішення судово-бухгалтерської і судово-економічної експертизи можуть ставитися питання профілактичного характеру:
- визначення нормативних документів, порушення яких сприяли або могли сприяти зниженню вартості приватизованого підприємства;
 - визначення кола осіб, зобов'язаних забезпечити дотримання вимог нормативних документів, порушення яких встановлені в ході проведення експертизи.

В. Ю. Шепітько,
професор, завідувач лабораторії;
М. В. Салтєвський,
головний науковий співробітник,
О. Я. Дрюченко,
старший науковий співробітник;
С. О. Когут,
науковий співробітник;
О. М. Могильніков,
науковий співробітник;
В. О. Губанов,
науковий співробітник;
А. В. Работягов,
молодший науковий співробітник.
 НДІ вивчення проблем
 злочинності АПрН України

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Науково-дослідна робота лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності АПрН України виконувалась за темою «Криміналістичні та організаційні проблеми використання технічних засобів у боротьбі зі злочинністю». Тема розроблялась за такими напрямками:

1. Теорія і практика відтворення комп'ютерними засобами зовнішності злочинця за слідами пам'яті очевидця.
2. Розробка методів та засобів дослідження мовних сигналів людини для її ототожнення та встановлення психофізіологічних параметрів.
3. Правові та організаційні проблеми проведення судової експертизи.

© В. Ю. Шепітько, М. В. Салтєвський, О. Я. Дрюченко, С. О. Когут, О. М. Могильніков, В. О. Губанов, А. В. Работягов, 2000

Під час виконання роботи здійснено обґрунтування можливостей ідентифікації людини за її мовними параметрами і встановлення деяких психофізіологічних особливостей; проведено систематизацію елементів зовнішності людини і впроваджено комп'ютерну програму «РАПС-Портрет», яка дозволяє моделювати зовнішність злочинця; досліджено методи організації експертної діяльності.

У процесі дослідження проводились теоретичні та експериментальні роботи з використанням сучасних техніко-криміналістичних засобів і комп'ютерної апаратури. Запропоновані нові методики проведення судово-фоноскопичної і судово-психологічної експертиз. У ході дослідження здійснювалася взаємодія з правоохоронними та судовими органами, експертними установами, вищими юридичними навчальними закладами України. За постановами слідчих та судових органів було проведено 18 складних судових експертиз, складено 74 фоторобота з застосуванням комп'ютерних технологій.

Одним з перспективних напрямків дослідження, що проводиться в науково-дослідній лабораторії, є створення нових комп'ютерних технологій опрацювання й аналізу портретних зображень для вирішення задач розшуку і встановлення осіб, причетних до вчинення різних злочинів.

У лабораторії розроблено комп'ютерні програми впорядкування суб'єктивних портретів (фотороботів), що входять до складу експертної системи. Система призначена для моделювання суб'єктивного образу особи у вигляді композиційного портрета (фоторобота). Фоторобот – це зображення, що відбиває суб'єктивний зоровий образ зовнішності людини, який існує в пам'яті очевидця. Реалізована нова методика активізації асоціативної пам'яті очевидця при пригадуванні ним образу особи і фіксації суб'єктивного уявлення у вигляді фотозображення.

Система дозволяє складати фотороботи для вирішення задач розшуку навіть у тих випадках, коли мають місце негативні чинники, що ускладнюють формування чіткого суб'єктивного уявлення злочинця: погані умови спостереження, емоційний стан очевидця, тривалий проміжок часу між спостереженням злочинця і складанням фоторобота.

Інформаційною основою системи є база портретів (у фас). Експерт-оператор здійснює у діалоговому режимі керування системою відповідно до ходу бесіди з очевидцем про образ особи, що встановлюється. Очевидець сприймає певним чином сформовану комп'ютером графічну інформацію, що сприяє активізації процесу спогаду, і вказує на необхідні наступні коригування. Керування програмою здійснюється за допомогою системи меню, яке забезпечує гнучку реалізацію методики упорядкування фотороботів з урахуванням специфіки конкретного сеансу.

Складання фоторобота здійснюється в процесі реалізації діалогових процедур опитування очевидця про образ особи, пошуку схожих на злочинця портретів і складання з них фоторобота.

Залежно від конкретних особливостей сприйняття і відтворення очевидцем зовнішності особи виникає необхідність повторного застосування певних процедур. Система забезпечує повернення з будь-якого пункту алгоритму на будь-який раніше виконаний пункт і повторне виконання відповідних процедур зі збереженням раніше отриманих результатів.

Методика упорядкування фотороботів з використанням системи включає такі етапи:

- 1) складання словесного портрета;
- 2) пошук схожих портретів;
- 3) формування групи подібності;
- 4) побудова фоторобота;
- 5) ретушування фоторобота;
- 6) зберігання фотороботів.

Складання фотороботів за допомогою засобів комп'ютерної графіки має специфічні особливості. Для мінімізації можливого впливу на очевидця упорядкування фоторобота (опи зовнішності, пошук і уточнення складу портретів групи подібності, складання базової основи фоторобота, що відбиває основні риси подібності) повинно проводитися оперативно, без будь-яких технічних затримок.

Серед пред'явлених на моніторі портретів треба виявити ті, що схожі на особу злочинця в цілому або за окремими ознаками. З цих портретів буде складатися фоторобот.

Процедури автопідстановки ознак зовнішності (очей, носів, ротів) застосовуються, коли для очевидця виникають труднощі у виборі схожих фрагментів на запропонованих йому портретах. У цих процедурах фрагменти вибираються з портретів, знайдених за запитом. Тому попередньо необхідно виконати пошук портретів із схожими ознаками зовнішності відповідно до одного з видів запиту, або описати ці ознаки в режимі завдання словесного портрета, або виконати пошук портретів, схожих на зазначений очевидцем портрет із відповідними параметрами запиту.

Реалізована в системі методика підтримки спогаду очевидцем образу людини орієнтована на впізнання схожих рис особи на запропонованих йому портретах.

У процесі складання комп'ютерного фоторобота може виникнути необхідність пошуку подібностей у додаткових портретах із подібністю окремих ознак. Перед виходом у цей режим необхідно зберегти проміжний варіант фоторобота.

Співробітники лабораторії досліджували проблеми судової акустики. Звук і сліди звука в загальній теорії криміналістики і кримінальному судочинстві – нові поняття. Поняття «звук» і «звукові сліди» у судовій акустиці доцільно розглядати в різних аспектах: фізичному, психофізіологічному і криміналістичному.

Звук – коливальний рух пружного середовища у фізичній акустиці характеризується властивостями, що називаються фізичними явищами. До останніх відносять: частоту, період, довжину хвилі, відбиття, переломлення, дифракцію, інтерференцію та ін. Найважливішими фізичними характеристиками звукового коливання, що використовуються в експертних дослідженнях, є:

- період T (секунда – с);
- довжина хвилі λ (метр);
- частота ν, f (герц – Гц);
- звуковий тиск (паскаль – Па);
- об'ємна швидкість (кубічний метр у секунду – $\text{м}^3/\text{с}$);
- звукова енергія (джоуль – Дж);
- щільність звукової енергії (джоуль на метр кубічний – $\text{Дж}/\text{м}^3$);

– потік звукової енергії (звукова потужність) (ватт – Вт);

– інтенсивність звука (сила звука) (ватт на квадратний метр – $\text{Вт}/\text{м}^2$);

– акустичний опір (паскаль-секунда на куб. метр – $\text{Па}\cdot\text{с}/\text{м}^3$);

– питомий акустичний опір (ньютон-секунда на метр – $\text{Н}\cdot\text{с}/\text{м}$);

– рівень звукової потужності (бел – Б).

Звукові коливання фізичного тіла (мова людини) є подібними органів слуху людини і сприймаються як два основних види звуків: тони і шуми.

Тон сприймається людиною на слух і є головною характеристикою звукового коливання, суб'єктивною мірою для визначення висоти голосу. Тон за фізичною природою є простим («чистим») гармонійним коливанням. У фізичній акустиці тон служить основним параметром коливального руху, тому його називають основним тоном і характеризують кількісно частотою коливання.

Шум розглядається у двох аспектах: психофізіологічному і фізичному. У першому випадку шум — це комплекс звуків, що несприятливо впливають на здоров'я людини. Звукові коливання від 120 до 130 дБ спричиняють біль, а в 130 дБ стають нестерпними.

Шум у фізичному розумінні — це неупорядковані коливання різної природи. Розрізняють шуми акустичні і радіоелектронні. Акустичні шуми поділяються на механічні, що виникають унаслідок вібрації твердих тіл; гідродинамічні, що виникають при русі і витіканні рідини; термічні, що утворюються при горінні, вибухах, електричних розрядах.

Психофізіологічний механізм сприйняття звука, що виникає внаслідок впливу на орган слуху механічних коливань, дуже складний і ще не до кінця вивчений. Пружна повітряна хвиля, досягнувши вуха, викликає в ньому механічне коливання, що реєструється в корі головного мозку як певний звук.

З викладеного можна зробити деякі висновки:

– Звук — це коливання пружного середовища твердих, рідких і газоподібних тіл, що сприймаються органами слуху як певний шум, голос, мова.

– Звуковий слід — це енергетичний змінений стан матеріального тіла в даній точці в момент проходження «хвилі, що біжить».

– Основу механізму утворення звука складає пружна деформація.

Сліди звука рухливі і існують лише в момент взаємодії матеріальних тіл. Після припинення коливального руху тіло повертається в стан відносного спокою і не «звучить».

Звуки і шуми, що оточують людину в процесі її життя, мають певні властивості, в основі яких лежать фізичні звукові явища.

Звукові сліди в криміналістиці характеризуються тими ж звуковими явищами — властивостями, але вони мають специфічні особливості, що дозволяє назвати їх криміналістичними загальними властивостями і віднести до них: динамічність, розсіювання і подільність. Це нові властивості матеріальних слідів звука, які невідомі матеріальним слідам у трасології.

Динамічність звукового сліду характеризує його рухливість. У трасології матеріальні сліди мають залишковий характер, оскільки процес слідоутворення супроводжується взаємним переміщенням часток взаємодіючих об'єктів.

В основі утворення звукового сліду лежить енергетичний імпульс, який буде поширюватися у всі боки з однаковою швидкістю у вигляді хвилі, «що біжить», без перенесення часток речовини у бік руху. Звукове явище не пов'язане з перенесенням, обміном взаємодіючих об'єктів, як це відбувається при утворенні залишкових матеріальних відображень при механічному русі. Звуковий слід лише «пробігає» по матеріальному середовищу. Звідси звуковий слід набуває рухливості.

Основу рухливості, зрозуміло, складає фізичне явище — швидкість.

Рухливість звукового сліду дозволяє одночасно виявити і зафіксувати звуковий слід у різних точках фізичного тіла (джерела або каналу) декількома приймачами, тобто одержати декілька копій звукових слідів на різних відстанях від місця його виникнення.

Слід звука рухається у фізичному середовищі доти, поки не закінчиться енергія колювання. Тому швидкість поширення і дальність залежать від розміру енергетичного імпульсу, щільності, однорідності, агрегатного і термічного стану фізичного тіла.

Розенювання як криміналістична властивість звукових слідів характеризує не стільки сторону зменшення параметрів хвилі, «що біжить», скільки життєве сприйняття звука в міру віддалення його від джерела.

Розенювання звукових слідів дозволяє правильно вибрати місце для розміщення апаратури, визначити вид прикриття і маскування, якщо запис робиться негласно в ході оперативно-розшукової діяльності.

Властивість подільності слідів звука протилежна неподільності слідів-предметів і слідів-відображень у трасології. Об'ємний або поверхневий слід (слід пальця, взуття, знаряддя злочину та ін.) неподільний як ціле, оскільки будь-яке ушкодження, поділ сліду на частини позбавляє його інформаційного цілого.

Властивість подільності звукових слідів дозволяє фіксувати звукове середовище на місці події декількома технічними або органолептичними приймачами (диктофонами, свідками), тобто тиражувати речовинні джерела звукової інформації.

Звукові сліди в криміналістичному розумінні — це динамічні зміни, що виникають у матеріальних тілах внаслідок події злочину. Вони відбивають взаємодію людей і речей на місці події в момент вчинення злочину. Зміни служать сигналами інформації про вид і характер взаємодіючих об'єктів. За своєю структурою та інформаційною сутністю сліди звука — це фактичні дані — докази, що являють собою єдиність інформації і матеріального носія. Фактичні дані не існують без матеріальної основи, остання — є формою, а інформація — її відбиток.

Звуковий слід як фізичне явище в матеріальному середовищі за своєю сутністю є джерелом фактичних даних, тобто може бути доказом, якщо він відповідає основній його ознаці: «бути засобом для розкриття злочину» (ст. 78 КПК України). Водночас звуковий слід — це не матеріальний предмет у його трасологічному розумінні, його не можна подати безпосередньо для

огляду (ст. 79 КПК України). Фонограми законодавець називає матеріалами звукозапису і за аналогією з фотознімками, зліпками і схемами вважає додатком до протоколів (ст. 85 КПК України). Фонограму досить умовно можна назвати копією в матеріальному, фізичному значенні як носія звукового середовища.

За напрямком «Розробка методів та технічних засобів дослідження мовних сигналів людини для її ототожнення та визначення психофізіологічних параметрів» розроблена, відлагоджена та перевірена на експериментальному мовному матеріалі базова експертна система «НІПП-10», яка базується на аналізі тривалостей елементарних сегментів голосних звуків мови. Система призначена для проведення ідентифікаційних судових криміналістичних експертиз. Важливою особливістю системи є те, що вона дає змогу у багатьох випадках успішно виконувати ідентифікаційні експертизи навіть надмірно зашумленого, спотвореного та обмеженого за обсягом мовного матеріалу, коли інші системи, що застосовуються у експертній практиці, виявляються безсилими. Окрім того, в зазначеній системі досить успішно вирішено і питання зниження суб'єктивного фактору у процедурі прийняття експертом рішення про наявність або відсутність тотожності мовця. В існуючих експертних системах рішення експерта про наявність або відсутність тотожності мовця хоч і спирається на об'єктивно здобуті в процесі дослідження числові або графічні дані, але його оцінка близькості таких даних є в значній мірі суб'єктивною. В системі НІПП-10 запропоновані числові критерії такої оцінки. Ці критерії одержані експериментально на сприймально-репрезентативному у статистичному розумінні мовному матеріалі. Спираючись на них, експерт цілком обґрунтовано може приймати два найбільш відповідальних рішення: категоричне рішення про наявність тотожності або категоричне рішення про відсутність тотожності. У прийнятті ймовірних рішень експерт також керується цими критеріями, але не інакше, як з урахуванням цілої низки інших, додаткових фактів та чинників, відомих йому з вивчення сукупного матеріалу дослідження.

Для ідентифікації мовця в системі НІПП-10 використовується 10 мовних параметрів-ознак. Кожен параметр — це

ціле десятичне число, яке може набувати значення в межах від 30 до 180, відбиваючи таким чином цілком певні властивості динаміки тривалостей певних груп елементарних сегментів голосних звуків мови на обраному обсязі мовного матеріалу. У кожної людини тривалості елементарних сегментів змінюються в процес мовотворення в певних межах і набувають цілком певних групових значень, які у своїй сукупності притаманні тільки цій людині. Крім того, тривалості елементарних сегментів є найбільш стійкими параметрами мовного сигналу щодо впливу на них сторонніх шумів та частотних спотворень. Вимір тривалостей в процесі проведення експертизи за методикою НІПП-10 виконується щонайменше на 135–150 елементарних сегментах, обраних на предфокальних або постфокальних ділянках 45–50 голосних звуків як з спірної фонограми, так і з фонограми експериментальних зразків мови. Все це забезпечує необхідні передумови для отримання в процесі експертного дослідження індивідуально-закономірної стійкої комбінаційної сукупності мовних параметрів-ознак.

Оскільки система НІПП-10 з самого початку проектувалася не лише як засіб виконання фоноскопичних ідентифікаційних експертиз, але й як інструмент наукового дослідження процесів у мовних сигналах на елементарному рівні і була устаткована звуковими платами власної розробки, то це (з огляду на сучасні можливості промислового виготовлення таких плат) гальмувало і обмежувало її впровадження в експертну практику інших установ. Тому системі було адаптовано на звукові карти типу Sound Blaster, якими обладнуються тепер усі сучасні комп'ютери. Система набула властивостей, необхідних для її широкого застосування.

Крім системи НІПП-10 була розроблена і відлагоджена базова (опорна) програма, призначена для проведення досліджень інформативності структурних характеристик елементарних сегментів голосних звуків мови залежно від їх фонетичного оточення і позиції щодо наголосу, а також для пошуку найбільш ефективних правил обробки мовних сигналів з урахуванням узагальненої специфіки фонограм, що надходять на фоноскопичну експертизу.

За своїм класом це є програма, що дає змогу дослідникові оперувати реаліями, про які нічого ще невідомо, і оперувати правилами, які ще, власне, не сформульовані. Це програма, що певною мірою моделює дії дослідника і повинна «орієнтуватися» не лише в ситуаціях зпрогнозованих, але й в ситуаціях, передбачити які заздалегідь неможливо.

Функціонально програма складається з трьох модулів: модуля введення формалізованої гіпотези, модуля обробки в середовищі мовного матеріалу експериментального банку і модуля оформлення та видачі результатів обробки у вигляді протоколу.

У процесі відлагодження програми було виконано понад 5144 окремих процедур ідентифікації «дикторів» за результатами аналізу структурних характеристик голосних звуків *a, e, i, o, y*. Результати кожного акту ідентифікації аналізувалися окремо для прийняття відповідних висновків відносно доцільності проведення того чи іншого дороблення програми та зміни значень системоутворюючих перемінних (мовних констант). Розроблено та перевірено у понад 9000 експериментах алгоритм аналізу структурних характеристик елементарних сегментів голосних звуків мови та правил їх порівняльної оцінки у процедурі ідентифікації. Розроблений алгоритм забезпечує формування за правилами (яких більше 20) системи ознак, до складу якої входять 62 характеристики, що аналізуються на кожному елементарному сегменті. Тут варто відзначити одне цікаве і важливе як в теоретичному, так і в практичному плані явище, виявлене під час експериментів. Вважалося і вважається як достовірний факт, що найбільш доцільними об'єктами для ідентифікаційного дослідження є голосні звуки *a, e, i, o, y* в наголошеній позиції, яким передують змичні глухі *n, t* або дзвінки *b, d*. Та ось при дослідженні властивостей звука *i* в ненаголошеній і дуже слабкій позиції в кінці завершеного вислову, наприклад, у російсько-мовній фразі «система управления», виявилось, що за будь-яких правил, які застосовувалися в процедурі аналізу наявних голосних звуків, його інформаційна ефективність у цій позиції залишалася найвищою і незмінною, в той час як інформаційна ефективність інших

звуків мінялася, а саме погіршувалась, у широких, часом неприпустимих межах. Зазначений результат був отриманий на 26 звукових файлах мови семи різних довільно обраних дикторів. Якщо це спостереження буде підтверджено в подальших експериментах на статистично-репрезентативному обсязі мовного матеріалу, то воно дасть об'єктивні підстави для дуже важливих узагальнень і висновків.

Характерні особливості загальної методики проведення досліджень.

Поточним матеріалом для обмірковування і висновків у проведенні досліджень є машинні протоколи результатів обробки та порівняльного аналізу голосних звуків мови у фразах, вимовлених різними, довільно обраними дикторами-чоловіками. Кожен диктор промовляв кожну фразу по чотири рази (за рідким винятком, де з тих чи інших причин фраза промовлялась двічі). Кожна окремо промовлена фраза записувалась в оцифрованому вигляді на диск як окремий звуковий файл, якому присвоювалося своє ім'я.

Ім'я кожного файлу складається з трьох частин, дві з яких незмінні — це основа «voic» та розширення «.raw», і змінної десяткової цифрової частини (так званого «індексу»), яка вказує на порядковий номер файлу в реєстрі експериментального мовного матеріалу і може мати значення в межах від 0001 до 9999. Отже, повне ім'я файлу має вигляд, наприклад, voic0017.raw.

Кілька слів щодо розширення «.raw». Це розширення є одним із стандартних («міжнародних») розширень у позначенні звукових файлів. Але в нашій комп'ютерній програмі воно є таким лише до початку розмітки файлів. Після розмітки розширення «.raw» залишається лише формальним атрибутом файлу, але зміст інформації у «тілі» самого файлу стає іншим, не таким, який декларує розширення «.raw». Цей новий зміст полягає у тому, що він несе інформацію, «зашиту» у саме тіло звукового файлу, про те, які в ньому звуки є, де вони знаходяться, яке у них найближче фонетичне оточення, яку вони займають позицію по відношенню до місця словесного наголосу, про те, скільки у кожному звуку налічується елементарних сегментів, та де саме прохо-

дять межі початку і кінця кожного елементарного сегмента. Крім того, передбачена можливість позначення особистими кодами дослідника будь-якої іншої функціонально важливої в дослідженні ознаки або характеристики вислову чи окремого його фрагмента. Таким чином, йдеться про зовсім новий формат запису звукових даних, не передбачений ще жодним з відомих міжнародних стандартів.

Розробка такого формату звукових даних є надзвичайно важливою, бо уможливило написання науково-дослідних програм, які «самонавчаються» і, діючи за певним, закладеним у них загальним алгоритмом обробки та аналізу мовного матеріалу, можуть в автоматичному режимі без втручання дослідника, читаючи дані специфікатора файлу, тобто те, про що йшлося вище, перевіряти, наскільки вірними, ефективними є ті чи інші правила, системоутворюючі перемінні (мовні константи) та інші чинники, закладені попередньо в програму, змінювати їх або інформувати дослідника про доцільність таких змін і видавати йому дані для їх осмислення та пошуку так званих «прихованих емпіричних закономірностей», що підвладне лише людині.

Для проведення серйозних, глибоких наукових досліджень властивостей мовних сигналів, зокрема структурних характеристик елементарних сегментів голосних звуків мови для вирішення задачі ідентифікації особи, необхідно мати відповідний експериментальний мовний матеріал. В ідеалі це міг би бути великий комп'ютерний банк фонограм із записом зразків мови великої кількості обраних довільно або за певними правилами дикторів: дорослих чоловіків і жінок, підлітків і дітей. Бажано, щоб у ньому були зразки мови звичайної, мови з легким та вираженим емоційним забарвленням, мови здорових та хворих людей, людей, сповнених фізичної сили, та людей слабких, фізично виснажених, тощо. Доцільно було б, щоб експериментальні зразки мови були представлені в такому банку на можливо більш репрезентативному фонетичному матеріалі, а саме містили б щонайменше триразово усі можливі складові (російською — «слоговые») звукопослідовання в усіх можливих позиціях по відношенню до наголосу у слові, у фразі, у синтагмі. Але

такий науково доцільний банк мовного матеріалу виявився б непридатним для практичного використання, бо витрати часу на його обробку навіть найсучаснішими комп'ютерами за умови їх цілодобової роботи складали б роки. Виходячи з цього, ми створили банк «тривожного» мовного матеріалу, знятого з телефонної лінії, в обсязі 1400 файлів (завершених висловів), маючи на меті використовувати його в дослідженнях окремими сегментами з застосуванням правила екстраполяції властивостей мовних сигналів, одержаних на окремих сегментах, на усі інші мовні сигнали, які в цьому банку не представлені.

Машинна обробка на даному етапі експериментів полягала в такому. Програма зверталася до банку експериментального мовного матеріалу і за вказівкою дослідника, що надходила з клавіатури, аналізувала (далі буде розглянуто докладніше) певний голосний звук у певному фонетичному оточенні та певній позиції щодо місця наголосу і далі, також за попередньою вказівкою дослідника, видавала результат такого аналізу у вигляді протоколу або використовувала цей результат для подальшого аналізу та автоматичного пошуку найкращого правила обробки чи оптимального значення певної мовної константи. У першому випадку йдеться про дослідження властивостей мовних сигналів, у другому — про дослідження та вдосконалення властивостей самої програми.

Оскільки тут ми уже вкотре вжили поняття «мовна константа», то доцільно було б пояснити, що це є. Зробимо це на такому прикладі.

Серед 62 ознак, які програма формує в результаті аналізу елементарного сегмента, є ознака, що зветься «бета-компонента». Бета-компонента — це властивість мовного сигналу, яку можна спостерігати на його осцилограмі (тобто графічному зображенні коливного процесу) у вигляді короткочасних різких «провалів» на «боках» напівхвиль. Постає питання, як формально вказати програмі, що таке «провал», тобто бета-компонента. Це роблять за допомогою певних умов, так званих логічних програмних переходів і мовних констант таким чином: програма увесь час перевіряє, як

змінюється амплітуда сигналу — плавно чи стрибкоподібно. Якщо плавно, то бета-компонента відсутня. Якщо ж на плавній огинаючій амплітуди програма виявляє стрибкові зміни її величини, то це може бути бета-компонента, але лише в тому випадку, коли «глибина» стрибка (провалу) буде не меншою, ніж, скажімо, P , а «ширина» стрибка (провалу) — не меншою L і не більшою S . Отож, P , L і S є мовні константи. Початкове значення мовних констант дослідник задає програмі інтуїтивно, керуючись своїм досвідом та знаннями про властивості об'єкту. Але він не може бути впевненим, що ці початкові значення констант є істинні, тому наступним кроком у розробці дослідних програм є оптимізація їх значень. Оптимізація — це дуже складний і тривалий процес. Для проведення оптимізації треба виконати три дуже складні передумови: виробити формалізовані критерії оптимізації, виробити правила оптимізації та створити банк спеціально розміченого мовного матеріалу, який був би також формалізовано описаний обраною системою кодів у самому своєму «тілі».

Наступною вимогою оптимізації є вимога оптимізувати усі наявні мовні константи (тобто підбирати їх числові значення, відшукуючи найкращі, найефективніші) не окремо поодиноці, а ансамблем. І ось чому.

Оптимізацію мовних констант можна порівняти з процесом пошуку консенсусу серед осіб з різними ідеологічними переконаннями. У такому разі консенсус може бути знайдено лише тоді, коли буде врахована, наскільки це можливо, позиція кожної з них. Така вимога легко усвідомлюється як необхідна вимога, але мало хто знає, що у відношенні до оптимізації мовних констант вона є такою, яку виконати науково цілком коректно неможливо перш за все тому, що на це не вистачить часу. Так, у наших експериментах оптимізація тільки двох констант з 22-х наявних у межах ± 10 з кроком 1 (а це дуже мало) і тільки за результатами обробки 50 голосних звуків (це також дуже мало) на потужному комп'ютері Pentium-II тривала більше восьми годин. Оптимізація ж 22-х констант у межах, скажімо, ± 50 на декількох тисячах звуків є нереальною.

Тепер дамо пояснення, що означає програмний аналіз? Звертаючись до банку експериментального мовного матеріалу, програма за певними правилами формувала послідовно на кожному з наявних елементарних сегментів (а їх кожен голосний звук може мати, наприклад, від 4 до 35) кожного певного голосного звука 62 параметри-ознаки і порівнювала їх, знову ж таки послідовно, з 62-ма параметрами-ознаками, одержаними на кожному з елементарних сегментів, кожного однойменного звуку, що не був ще підданий аналізу. Порівняння виконується в спеціальній математичній процедурі, яка запропонована нами. Результатом порівняння є ціле десяткове число, яке є показником близькості двох найбільш схожих елементарних сегментів з усього перевіреного обсягу. Сама ж процедура такого порівняння іменується ітерацією. Усі інші показники близькості елементарних сегментів, одержані на всьому обсязі мовного матеріалу в ітерації, не втрачаються, а записуються до спеціальної таблиці, яка зберігається в пам'яті комп'ютера і надалі може бути використана програмою або самим дослідником для обміркування та прийняття певних рішень.

Після обробки певного, замовленого дослідником звуку, програма видавала на принтер протокол, в якому було зазначено:

- у яких файлах, з якими дикторами та з якою фразою велося дослідження;
- який звук та в якому фонетичному оточенні аналізувався і в якій позиції він був щодо місця наголосу;
- число параметрів-ознак; загальна кількість елементарних сегментів у зазначених звуках в усіх файлах; число порівнянь за схемою «кожен (однойменний) звук кожного файлу з кожним (однойменним) звуком кожного файлу»; число знайдених програмою свідчень наявності категоричної тождності мовця;
- список файлів та показників близькості для усіх вказаних випадків наявності категоричної тождності;
- список файлів, на яких виникла похибка 1-го роду, тобто «свій» за результатом аналізу визнаний як «чужий»;

- список файлів, на яких виникла похибка 2-го роду, тобто «чужий» за результатом аналізу визнаний як «свій»;
- список файлів, на яких за результатом аналізу неможливо однозначно стверджувати ані про наявність, ані про відсутність тотожності джерела мови;
- у скількох випадках, що залишилися з загального числа поза розглядом, визначена за результатами аналізу категорична (істинна) відсутність тотожності джерела мови, і наводиться середньоарифметичне значення мінімуму показника близькості для всієї вказаної сукупності;
- надзвичайно важливий для дослідника і для роботи програми в автоматичному режимі показник якості обробки мовного сигналу та формула, за якою він обчислюється. Цей показник, власне, є головним рушійним чинником дослідника, який знає, як ним користуватись;
- дата проведення експерименту;
- завершується протокол вказівкою прізвищ виконавців роботи.

Кожен протокол машинної обробки є тим матеріалом, над яким дослідник далі працює, осмислює його, робить певні припущення, формулює гіпотези, перевіряє їх істинність у наступних експериментах і таким чином пізнає те, що ще не було вивченим, а вивчаючи ще невивчене, дослідник може втілювати ці теоретичні наробки в практичні результати.

В. В. Афанасьєв,
завідувач лабораторії
кандидат юридичних наук;
М. В. Буроменський,
провідний науковий співробітник,
доктор юридичних наук;
О. Ю. Шостко,
старший науковий співробітник,
кандидат юридичних наук;
О. О. Чаричанський,
науковий співробітник;
В. В. Зайда,
молодший науковий співробітник.
НДІ вивчення проблем
злочинності АПрН України

ДЕЯКІ ПИТАННЯ БОРОТЬБИ З ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В США ТА ОКРЕМИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Боротьба з організованою злочинністю набуває все більшого значення і стає одним з найважливіших чинників міжнародного співробітництва в кримінально-правовій сфері. Національні засоби протидії організованій злочинності все частіше виявляються або неефективними, або малорезультативними. Односторонніх зусиль держави тут недостатньо.

Причина такого становища полягає в тому, що злочинність все більше стає фактом міжнародного характеру. Перш за все це стосується організованої злочинності, для якої сама інтернаціоналізація є життєво необхідною як засіб самозбереження. У цих умовах для протидії їй у держав немає іншого шляху, як об'єднати свої зусилля. При цьому не можна обмежуватися однією уніфікацією кримінально-

© В. В. Афанасьєв, М. В. Буроменський, О. Ю. Шостко, О. О. Чаричанський, В. В. Зайда, 2000

го законодавства. Питання повинно ставитися значно ширше, охоплюючи всі аспекти державної політики боротьби зі злочинністю. Ось чому великого значення набувають порівняльно-правові дослідження боротьби зі злочинністю. Саме з їх допомогою можна досягти розуміння організаційно-правових механізмів у даній сфері, а значить і можливих шляхів координації взаємодії таких механізмів. На сьогодні питання може включати в порівняльно-правові дослідження не лише національні, а й локальні механізми боротьби з організованою злочинністю, наприклад, механізми Європейського Союзу.

У пропонованій статті узагальнено результати дослідження деяких ключових питань боротьби з організованою злочинністю.

США мають сімдесятилітній досвід боротьби з організованою злочинністю. Особливо активізувалась ця діяльність після Другої світової війни, коли було прийнято майже 10 законів.

Першим з них був закон Гоббса про боротьбу з рекетом (Hobbs Antiracketeering Act) 1946 року, потім — Закон Ландрема-Гриффіна 1959 року про боротьбу з рекетом у профоб'єднаннях. У 1968 році був затверджений комплексний Закон про контроль над злочинністю та безпекою на вулицях (Omnibus Crime Control and Safe Street Act).

Однак найбільш важливим, ефективним та чинним до цього часу є Закон про контроль над організованою злочинністю 1970 року. Центральне місце в цьому законі належить 9-му розділу, відомому під назвою РІКО. Статут РІКО був спрямований на запобігання інфільтрації організованої злочинності в легальний бізнес. Було проголошено незаконним керування підприємством «за типом рекетирської діяльності».

Як доповнення до РІКО можна розглядати деякі з норм Закону про всеохоплюючий контроль над злочинністю 1984 року. Згідно з цим нормативним актом було розширено федеральну юрисдикцію на деякі види злочинів, якщо вони вчинялися в інтересах злочинних об'єднань рекетирів.

Дуже важливими є також закони, прийняті у 1986 році. Це Закон про контроль над відмиванням грошей і Закон про боротьбу зі зловживанням наркотиками.

Розробка дефініції організованої злочинності має значну наукову та практичну цінність. У 1967 році після вивчення феномену організованої злочинності в США юридична комісія по застосуванню закону і здійсненню правосуддя сформулювала одне з найперших визначень цього явища: «Організована злочинність являє собою спільноту, що має на меті діяти поза контролем американського народу та його уряду. Вона охоплює тисячі злочинців, які належать до структур, подібних за складністю до будь-якої великої корпорації, підпорядковані своїм законам, що застосовуються з більшою жорстокістю, ніж закони уряду. Її дії не імпульсивні. Це результат складних угод, спрямованих на контроль над усіма видами діяльності задля досягнення надприбутків».

Таке широке та досить розмите поняття знайшло своє відображення в комплексному Законі про контроль над злочинністю та безпекою на вулицях 1968 року, в якому організована злочинність визначається як «незаконна діяльність членів високоорганізованої і дисциплінованої асоціації, що займається постачанням заборонених законом товарів чи наданням заборонених законом послуг, включаючи експлуатацію азартних ігор та проституцію, відмивання грошей, експлуатацію наркотизму, рекет у сфері трудових відносин та іншу незаконну діяльність членів таких організацій».

У розділі «Визначення» Закону про організації, що перебувають або функціонують під впливом рекету» (РІКО), рекетирська діяльність як така не визначається, а вказуються лише її різновиди, що караються за законами штатів та федеральним законом (§ 1961 РІКО).

Слід зазначити, що в законодавстві штатів також міститься різне визначення організованої злочинності. Найчастіше виділяють кримінально-правові ознаки поняття організованих злочинів. Так, у штаті Каліфорнія під організованим злочином розуміють діяння, що вчиняються двома або більше особами протягом тривалого часу. Далі йде перелік таких злочинних сфер, як рекет; аморальні дії (до них відносять заборонені послуги — проституцію, наркотики, азартні ігри); збут краденого.

У штаті Делавер дається таке визначення: «група, що діє поза законом, з метою одержання для себе матеріальних вигод», а згідно з кримінальним кодексом штату Міссісіпі під організованим злочинном розуміється змова двох або більше осіб про спільне вчинення корисливих злочинів протягом тривалого часу. Таким чином, серед американських юристів відсутнє єдине тлумачення поняття «організована злочинність».

Успіх у боротьбі з організованою злочинністю неможливий без державної стратегії її попередження. У США, наприклад, ця стратегія почала розроблятися в 60-х роках. Вона була втілена у відповідній федеральній програмі.

На початку 70-х років виникає ідея «сітьового» контролю організованої злочинності (виявлення усіх осіб, причетних до організованої злочинності) з перспективою завдання одночасного руйнівного удару по всій кримінальній мережі. Цей досвід використовується і в інших країнах, наприклад в Канаді. Там створений спеціальний банк даних, де збирається інформація про всіх громадян, щодо яких є відомості про їх причетність до організованої злочинності, тероризму, торгівлі наркотиками.

Велику роль відіграють аналітичні структури США. З ініціативи Р. Рейгана була створена національна комісія по вивченню діяльності організованих груп злочинців та розробці рекомендацій по національній стратегії боротьби з організованою злочинністю.

Розглянемо більш детально основні нормативні акти.

Першим великим кроком у напрямку тотального контролю стало прийняття в 1968 році комплексного Закону про контроль над злочинністю та безпекою на вулицях. Цей закон регламентував телефонні підслуховування розмов за допомогою встановлених мікрофонів. Однак тільки в 1979 році Верховний Суд США визнав законним та таким, що відповідає Конституції США, таємне проникнення агентів ФБР до приміщення приватної особи для встановлення електронної апаратури підслуховування. В Італії аналогічний закон, який наділяє спецслужби правом встановлення підслуховуючих приладів, було прийнято в 1982 році.

Для ефективної протидії організованій злочинності необхідно було криміналізувати саму діяльність по організації та керівництву злочинною організацією та членству в ній. Як було зазначено, у США перші кроки в цьому напрямку були зроблені в 1970 році з прийняттям Закону про контроль над організованою злочинністю. Цей закон був розроблений та прийнятий для «демонтажу» злочинних синдикатів. Він і нині не втратив свого значення. Особливої уваги заслуговують ті статті, де передбачена відповідальність членів злочинного формування не лише за окремі злочини, а й за організацію, керівництво та участь у злочинних угрупованнях, організаціях чи спільнотах. РІКО об'явив незаконним керівництво підприємством, що займається рекетирською діяльністю (причому під рекетом розуміється не лише вимагання, але й широкий спектр незаконної діяльності — вчинення двох будь-яких злочинів один за одним з 32, передбачених законодавством США протягом 10 років).

У 1970–1980 роках багато штатів прийняли свої закони щодо боротьби з організованою злочинністю. Можна згадати аналогічний закон штату Нью-Йорк, в якому були дані чіткі визначення термінів «злочинне підприємство», «систематична злочинна діяльність». Цей законодавчий акт дозволив правоохоронним органам: а) пред'являти обвинувачення та доказувати наявність систематичної злочинної діяльності та її зв'язок з діючими легальними та нелегальними підприємствами, які перебувають під контролем організованої злочинності; та б) застосовувати засоби впливу як кримінальні, так і цивільні, тобто проводити кримінальне розслідування та застосовувати кримінальне покарання (традиційний метод), або проводити цивільне розслідування та застосовувати заходи впливу цивільно-правового характеру.

При цьому термін «злочинне підприємство» означає групу осіб, які поділяють загальну мету вести злочинну діяльність та об'єдналися у відповідну спільноту, яка існує постійно, має постійну структуру та злочинну мету, що виходить за межі кримінальних діянь окремих осіб.

Термін «систематична злочинна діяльність» означає діяльність, що здійснюється особами, які звинувачуються за

пунктом «корупція підприємств» (§ 460.20), який складає три і більше злочинних діянь, які:

А. Були вчинені за останні 10 років до порушення кримінальної справи.

Б. Не є ні окремими випадками, ні настільки пов'язаними в часі та обставинами вчинення, щоб скласти кримінальний злочин чи злочинну угоду, як ці поняття визначені в § 40.10. кримінально-процесуального законодавства.

В. Є або: 1) пов'язаними між собою загальним планом чи схемою, або 2) були вчинені, на них підмовляли, спонукали, їх замовляли та їм заінтересовано допомагали особи, які діяли з суб'єктивною виною та які співробітничали чи брали участь у злочинному підприємстві.

Одним із заходів боротьби з організованою злочинністю є конфіскація. У США є два основні різновиди конфіскації: цивільна та кримінальна.

Конфіскації в цивільному судочинстві підлягає власність, що використовується в злочинній діяльності. Це може бути транспорт, на якому перевозилися контрабандні речі, обладнання, що використовувалося для виробництва наркотиків, гроші, одержані від незаконних угод, власність, придбана в результаті вчинення злочину. Ніякого вироку суду про винність особи в цивільному судочинстві не вимагається.

Уряд, однак, вимагає повідомляти про судовий розгляд для того, щоб будь-яка заінтересована в даній власності особа могла оскаржити конфіскацію.

Конфіскація в кримінальному порядку застосовується до тих осіб, які звинувачуються в рекетирській діяльності або операціях з наркотиками. Федеральний уряд проводить конфіскацію згідно із законом РІКО, а також Комплексним законом про попередження та контроль за наркотиками (Comprehensive Drug Abuse Prevention and Control Act). Конфіскація також передбачена Законом про зловживання наркотиками 1986 року та комплексним законом про контроль над злочинністю 1987 року. В деяких штатах конфіскація передбачена при вчиненні будь-якої фелонії.

Об'єктом конфіскації в кримінальному порядку є власність:

А. Нерухоме майно, включаючи те, що росте на, з'єднано з, та знаходиться на землі;

Б. Матеріальне та нематеріальне особисте майно, включаючи права, привілеї та цінні папери.

Можна зазначити, що законодавство про боротьбу з організованою злочинністю передбачає посилення покарання, спеціальні засоби розслідування, різноманітні стандарти, докази, спрямовані саме на таке розслідування. Ці заходи є в основному процедурними і стосуються конфіскації власності, фондів та прибутку, нагляду за переміщенням осіб та інших заходів персонального контролю, правил збирання показань свідків, методів розслідування та здійснення судочинства.

Необхідними засобами розслідування злочинної діяльності організованих груп, об'єднань, синдикатів є використання у групах інформаторів чи секретних агентів; спонукання члена групи надавати інформацію чи відомості про таку групу чи її членів; підслуховування та запис телефонних розмов; використання підслуховуючих приладів; одержання доступу до банківських рахунків чи документів корпорацій та обмін інформацією між правоохоронними органами.

На сьогоднішній день питання боротьби з організованою злочинністю в Італії регулює декілька законодавчих актів. У першу чергу це Кримінальний кодекс Італії, де вміщено норми, спрямовані на криміналізацію самого факту створення злочинної групи (статті 416, 416¹).

Щодо особи, засудженої за ст. 416¹, обов'язковим є застосування конфіскації майна, яке було призначене для вчинення кримінального злочину, а також майна, що було засобом вчинення, продуктом, прибутком вказаної діяльності. Крім цього, засуджений позбавляється прав, наданих йому в сфері економічної діяльності.

До осіб, засуджених за статтями 416, 416¹ КК Італії, в обов'язковому порядку застосовуються засіб примусу у вигляді встановлення нагляду за особою після відбуття покарання з боку поліції або примусового поселення на певний строк у відповідній місцевості.

Крім Кримінального кодексу Італії існують й інші законодавчі акти, що регулюють питання боротьби з організо-

ваною злочинністю. Наприклад, закон від 27 грудня 1956 року «Про заходи попередження щодо осіб, які являють собою небезпеку для суспільної моралі та громадської безпеки» передбачає, що працездатні старці та дармоїди, а також особи, зайняті в нелегальній торгівлі, або ті, що живуть на доходи від вчинення злочинів, або схильні до діяльності, пов'язаної з одержанням доходів від проституції, контрабанди, торгівлі наркотиками, грального бізнесу, а також особи, що займаються діяльністю, яка суперечить суспільній моралі, — можуть бути застережені поліцією про необхідність змінити свою поведінку.

Закон 1956 року передбачає такі заходи попередження:

А) встановлення спеціального нагляду з боку правоохоронних органів;

В) заборону на проживання у певній місцевості, що застосовується як додатковий захід до встановлення нагляду;

С) поселення у певній місцевості. Таке поселення здійснюється в містах, населення яких не перевищує п'яти тисяч чоловік. Крім цього, в такій місцевості повинно бути розташоване відділення поліції.

У 1965 році, було прийнято інший нормативний акт — Закон «Про заходи проти мафії».

Згідно з цим документом до осіб, що підозрюються у належності до організованої злочинності, також можуть бути застосовані заходи попередження, передбачені Законом 1956 року.

Крім заходу попередження щодо таких осіб за ініціативою правоохоронних органів проводиться розслідування їх майнового та фінансового стану. Мета такого розслідування — встановлення джерела одержання ними грошових та інших прибутків. У ході розслідування з'ясовується також, якими правами володіють такі особи у сфері економічної діяльності. Розслідування стосується не лише особи, що підозрюється у належності до організованої злочинності, а й її дружини, дітей, а також всіх, хто протягом останніх п'яти років проживав з цією особою. Крім того, розслідування проводиться також щодо всіх фізичних та юридичних осіб, з якими підозрюваний займався спільною економічною діяльністю.

За вимогою правоохоронних органів в ході такого розслідування будь-які фірми, підприємства, фінансові установи надають необхідну документацію, яка у порядку, встановленому КПК Італії, може бути вилучена.

У 1982 році було прийнято ще один нормативний акт, який доповнив вказані закони. Це закон від 13 вересня 1982 року № 646 «Про встановлення майнових заходів попередження та про доповнення законів № 1423 та № 575 про створення парламентської комісії з проблеми мафії».

Цей закон крім змін до кримінального та кримінально-процесуального законодавства передбачив також заходи поліпшення оперативної діяльності, що спрямована на боротьбу з організованою злочинністю. Так, з санкції прокурора Республіки співробітники поліції мають право прослухувати телефонні розмови, ознайомлюватися з телеграфними повідомленнями, що стосуються осіб, до яких було застосовано вказані раніше заходи. Одержана в такий спосіб інформація не має доказового значення, але може бути використана в оперативних цілях.

У 1988 році було прийнято Закон «Про надання надзвичайних повноважень Верховному Комісару по боротьбі з мафією». Згідно з ним апарат Верховного Комісара може здійснювати оперативну роботу, а також координувати діяльність спеціальних служб. У МВС Італії було створено секцію, підпорядковану Верховному Комісару, яка здійснює аналіз і обмін даних стосовно діяльності організованої злочинності.

Боротьба з організованою злочинністю в Росії ведеться як за допомогою кримінальної репресії, так і шляхом розробки спеціально-кримінологічних заходів. Новий КК РФ, введений в дію 1 січня 1997 року, має кілька статей, що дозволяють вести боротьбу з організованою злочинністю більш ефективно. По-перше, інноваційний характер має стаття 35 «Вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою домовленістю, організованою групою чи злочинною спільнотою», яка усуває прогалину в праві, вводячи поняття злочинної спільноти, раніше не відоме кримінальному законодавству.

Крім того, сформульовано поняття організованої злочинної групи. Згідно з п. 3 ст. 35 КК РФ «злочин визнається вчи-

ним організованою групою, якщо він вчинений стійкою групою осіб, що заздалегідь об'єдналися для вчинення одного або більше злочинів». Можна зробити висновок, що закон визначає тільки три ознаки організованої групи: а) стійкість, б) мету об'єднання в групу – вчинення злочинів; в) попередню змову. Вбачається, однак, що вказаних трьох ознак організованої групи недостатньо, щоб відмежувати її від групи осіб за попередньою домовленістю.

Розширення масштабів злочинної діяльності пов'язано з залученням до неї все більшого числа різноманітних суб'єктів. Ними можуть бути і фізичні особи, і вже функціонуючі організовані групи, і юридичні особи (наприклад ті, через які відмиваються злочинні прибутки). Це підстава створення не просто організованих груп, а злочинних організацій.

Злочинна спільнота – об'єднання організаторів чи керівників, чи інших учасників злочинних організацій, організованих груп, банд, інших осіб для спільної розробки або реалізації заходів по координації, підтримці, розвитку злочинної діяльності відповідних формувань чи осіб або заходів по створенню сприятливих умов для злочинної діяльності осіб, організованих груп, банд, злочинних організацій, а також по організації вчинення тяжких злочинів з вказаною метою.

Як вважають російські кримінологи, при об'єднанні декількох злочинних організацій на добровільній основі, шляхом укладення угоди злочинна спільнота буде мати риси картелю.

При гострій кримінальній боротьбі більш сильна злочинна організація поглинає менш слабку або декілька подібних їй. Така організація за своєю ієрархією має риси синдикату.

Прикладом злочинної спільноти типу картелю може виступати об'єднання декількох злочинних міжрегіональних організацій, метою якого буде проведення єдиної кримінальної політики на території кількох областей. Злочинна спільнота типу синдикат – це злочинна організація, яка здійснює спільну міжрегіональну та злочинну міжнародну діяльність. До таких організацій також належать кримінальні етнічні об'єднання.

Позитивний зарубіжний досвід враховує ст. 210 КК РФ — норма спеціальної дії, що криміналізує сам факт створення злочинної спільноти чи участі в ній:

А) Створення злочинної спільноти (злочинної організації) для вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів, а також керівництво такою спільнотою (організацією) або структурними підрозділами, що входять до неї, а також створення об'єднання організаторів, керівників чи інших представників організованих груп з метою розробки планів та умов вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів — карається позбавленням волі на строк від 7 до 15 років з конфіскацією майна або без такої.

Б) Участь у злочинній спільноті (злочинній організації) або в об'єднанні організаторів, керівників чи інших представників організованих груп — карається позбавленням волі на строк від 3 до 10 років з конфіскацією майна або без такої.

В) Дії, передбачені частинами першою та другою цієї статті, вчинені особою з використанням свого службового становища — караються позбавленням волі на строк від 10 до 20 років з конфіскацією майна або без такої.

Ця стаття доповнює ст. 33 КК, де в п. 4 вказується, що організатором визнається особа, яка організувала вчинення злочину, або керувала його виконанням, а також особа, що створила організовану групу чи злочинну спільноту (злочинну організацію) або керувала ними.

У нормах Особливої частини КК вчинення злочину організованою групою є кваліфікуючою ознакою. У 38 складах злочинів ця ознака вказана окремо, а ще в 34 складах — разом з іншими різновидами злочинних груп.

Не зменшуючи важливості кримінально-правових норм, слід відзначити, що більш перспективними та дійовими заходами боротьби з організованою злочинністю є спеціальні-кримінологічні заходи попередження.

До таких заходів можна віднести Указ Президента РФ від 8 жовтня 1992 року «Про заходи щодо захисту прав громадян, охорони правопорядку та посилення боротьби з організованою злочинністю». Згідно з цим Указом виділя-

лись державні кошти на боротьбу з організованою злочинністю.

У 1995 році набрав чинності перероблений та доповнений більш сучасними методами та засобами федеральний Закон «Про оперативно-розшукову діяльність». У статті 6 Закону зафіксовано такі заходи, як оперативне провадження та оперативний експеримент.

Постановою Уряду РФ від 10 березня 1999 року № 270 була затверджена федеральна цільова програма по посиленню боротьби зі злочинністю на 1999–2000 роки. До пріоритетних напрямків входить протидія організованій злочинності. Цільова програма передбачає серед заходів по удосконаленню боротьби з організованою злочинністю розробку державної доктрини боротьби з цим видом злочинів. Однак у сучасній Росії правова база боротьби з організованою злочинністю явно неадекватна характеру і масштабам суспільної небезпеки останньої. До цього часу не прийнято Закон «Про боротьбу з організованою злочинністю», який довгий час узгоджується у вищих ешелонах влади.

І все ж, як зазначається в літературі, незважаючи на певні недоліки в діяльності системи підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю в системі Генеральної прокуратури, МВС, ФСБ та Департаменту податкової поліції, в багатьох регіонах Росії лише вони протидіють організованій злочинності.

В Україні є кілька законів та підзаконних нормативних актів, які регулюють боротьбу з організованою злочинністю. Перш за все це Закон України від 30 червня 1993 року «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та Укази Президента України від 26 листопада 1993 року «Про координаційний комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю», від 21 липня 1994 року «Про невідкладні заходи по боротьбі зі злочинністю», від 5 серпня 1996 року «Про додаткові заходи щодо поліпшення законності та правопорядку», від 17 вересня 1996 року про прийняття «Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки» та деякі інші.

Що стосується самого визначення поняття «організована злочинність», то воно дається тільки в ст. 1 Закону України від 30 червня 1993 року «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», де йдеться, що організована злочинність — це сукупність злочинів, які вчинені у зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань. На думку багатьох спеціалістів, для такого законодавчого визначення необхідне тлумачення поняття «організоване злочинне угруповання». Чинне законодавство, а також Проект Кримінального Кодексу України в свою чергу не містить такого поняття. Тому було б доцільним законодавчо визначити цей термін, а також конкретизувати поняття «організована злочинність».

На посилення боротьби з організованою злочинністю спрямовані деякі норми проекту КК України, підготовленого робочою групою Кабінету Міністрів України.

У частині 3 ст. 26 проекту Кримінального кодексу України дається точне визначення ознак організатора. Таким є не тільки особа, яка організувала злочин або керувала ним, а й керувала лише його підготовкою, а також створила злочинну групу, здійснювала її фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності.

У статті 27 «Вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою або організованою групою або злочинною організацією» розкриваються ознаки саме цих форм співучасті.

Злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в ньому брали участь дві особи або більше, і які попередньо об'єдналися в стійку групу для вчинення одного або кількох злочинів (ч. 3 ст. 27). Це визначення відрізняється від аналогічного в КК РФ (п. 3 ст. 35) тим, що з точки зору авторів проекту, вже дві особи можуть скласти організовану групу.

Частина 4 ст. 27 КК України ідентична ч. 4 ст. 35 КК РФ, яка була розглянута нами вище.

До проекту включено також ст. 28 «Відповідальність співучасників», якої немає в чинному КК, та ст. 29 «Відповідальність організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації» та ст. 230 «Створення злочинної організації».

На наш погляд, для ефективної протидії організованій злочинності необхідно криміналізувати не тільки саму діяльність по керівництву злочинною організацією, а й членство в ній. Крім того, тільки кримінально-правових заходів боротьби з організованою злочинністю недостатньо. Потрібна систематична і комплексна робота всіх правоохоронних органів, державних установ, всіх ланок громадянського суспільства, яке буде складовою частиною спеціально-кримінологічного попередження організованої злочинності. Досвід інших країн (США, Італія) свідчить, що необхідне спеціальне законодавство.

Далі розглянемо питання щодо використання в Україні міжнародних договорів по боротьбі зі злочинністю.

Після проголошення незалежності України в нормативно-правових актах була проголошена норма про дію у внутрішньому законодавстві України норм міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких була надана Верховною Радою України. Найбільш авторитетне закріплення ця норма одержала в ст. 9 Конституції України. Однак це положення Конституції, безперечно революційне за своїм значенням, очевидно, ще недостатньо усвідомлене і тому мало застосовується. Воно викликає як в теорії, так і на практиці, значно більше питань, ніж відповідей. Це повною мірою стосується і міжнародних договорів України у сфері міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю.

Аналіз чинного законодавства України, існуючої практики, а також порівняльний аналіз українського законодавства та законодавства країн Західної Європи і США дозволяє дійти висновку відносно того, як можуть застосовуватися в Україні ратифіковані нею міжнародні договори, якою може бути практика їх застосування у відносинах з іншими державами — учасниками цих договорів, а також якими можуть бути тенденції у практиці застосування Україною міжнародних договорів про боротьбу зі злочинністю.

Перш за все, як слід розуміти слова Конституції України про те, що частиною законодавства України є договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У пункті 32 ст. 85 Конституції України визначена компетенція Верховної Ради України давати згоду на обов'язковість

міжнародних договорів України, але термін «ратифікація», що застосовується в конституційному та міжнародному праві для визначення парламентської правочинності затверджувати міжнародні договори, не використаний. Лише в Законі України «Про міжнародні договори в Україні» така правочинність Верховної Ради визначена як ратифікація. Таким чином, частиною внутрішнього законодавства України згідно з Конституцією України слід вважати перш за все ратифіковані Верховною Радою міжнародні договори, а також ті договори, згода на обов'язковість яких Верховна Рада дала в іншій формі.

Слід також мати на увазі, що не всі з підписаних міжнародних договорів розглядаються Верховною Радою України.

Згідно із Законом України «Про міжнародні договори України» через процедуру ратифікації повинні проходити: «міжнародні договори України, що стосуються прав та свобод людини та громадянина» (ч. 1 ст. 7). Жоден нормативний акт не дає і не може дати повного переліку питань, що мають відношення до прав людини. Який же чинник міг би бути покладений в основу визначення? Які з підписаних міжнародних договорів стосуються прав людини? Було б логічно виходити з розділу 2 Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» через те, що цей розділ є найбільш авторитетним в Україні нормативним переліком таких прав і свобод. Враховуючи це положення, договори про боротьбу зі злочинністю безперечно мають безпосереднє відношення до прав людини і тому повинні проходити через процедуру надання згоди Верховною Радою України.

Наступним важливим положенням, що стосується набрання чинності міжнародними договорами про боротьбу зі злочинністю є те, що згідно з Законом «Про міжнародні угоди України» вони можуть бути укладені тільки від імені України (п. 6, ч. 2 ст. 2). Тому в Україні навряд чи є можливим передати такі повноваження адміністративно-територіальним одиницям.

Сьогодні в Україні у сфері боротьби зі злочинністю діє кілька десятків міжнародних договорів. Всі вони не мають обмежень щодо можливості їх застосування у боротьбі з

організованою злочинністю. Але в деяких договорах є спеціальна вказівка про вчинення злочину групою осіб та про необхідність враховувати цю ознаку. У Конвенції про попередження злочину — геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року йдеться мова про можливість «змови» з метою вчинення геноциду та про співучасть у вчиненні геноциду (ст. 3). У Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 7 березня 1966 року вказується, що дія конвенції поширюється на випадки вчинення злочину групою чи організацією (п. д ст. 2). У Конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього від 30 грудня 1973 року передбачено обов'язок держав притягати до кримінальної відповідальності за вчинення даного злочину членів організацій та установ (ч. 1 ст. 3). У Конвенції про боротьбу із захопленням заручників 1979 року передбачено обов'язок держав співробітничати в попередженні передбачених в конвенції злочинів шляхом вжиття заходів для заборони на їх території незаконної діяльності груп та організацій, які заохочують, підмовляють, організують чи беруть участь у здійсненні актів захоплення заручників (п. а ст. 4). У Конвенції про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних та психотропних речовин 1988 року відмічена небезпека інфільтрації транснаціональних злочинних організацій в урядові механізми (преамбула), а також міститься обов'язок, що згідно із законодавством обставинами, що обтяжують відповідальність, є «участь у правопорушенні організованої злочинної групи, до складу якої належить правопорушник» (пп. а ч. 5 ст. 3), та «участь правопорушника в інших видах міжнародної організованої злочинної діяльності» (пп. б ч. 5 ст. 3). У ряді конвенцій передбачена можливість співучасті у вчиненні передбачених у цих конвенціях злочинів (Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних судів 1970 року та Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971 року та ін.).

Аналогічні положення також містяться в міжнародних договорах Ради Європи, до багатьох з яких Україна або вже приєдналась, або незабаром приєднається. Наприклад, Євро-

пейська конвенція про припинення тероризму від 27 січня 1977 року в ст. 1 забороняє вважати низку злочинів, характерних для вчинення організованими групами, як політичні, що ускладнює видачу злочинців. У статті 2 ці ж положення поширюються на учасників груп. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію прибутків, одержаних від злочинної діяльності від 8 листопада 1990 року у ст. 6 передбачає криміналізацію «співучасті, участі в об'єднанні чи змові осіб» з метою вчинення злочинів, вказаних в конвенції.

Однак не всі норми міжнародних договорів України по боротьбі зі злочинністю можуть бути в повному обсязі реалізовані у внутрішньому законодавстві. Це пов'язано як з особливостями правового регулювання питань боротьби зі злочинністю у внутрішньому праві, так і зі специфікою взаємодії міжнародного та внутрішнього права.

Коротко розглянемо особливості правового регулювання питань боротьби зі злочинністю у внутрішньому праві.

Стаття 3 Кримінального кодексу України передбачає підстави кримінальної відповідальності, наслідком чого є те, що в Україні кваліфікація діянь як злочинних можлива виключно на підставі кримінального закону, тобто акту внутрішнього права. Тому будь-який міжнародний договір, що передбачає обов'язок України визнати злочинними ті чи інші діяння, має бути імplementований у внутрішнє право шляхом прийняття Верховною Радою України відповідного закону. Так і відбувається, хоча строки прийняття таких законів суттєво відрізняються. Наприклад, в Україні на сьогоднішній день не передбачена кримінальна відповідальність за рабство та работоргівлю у повному обсязі, як того вимагають чинні в Україні міжнародні договори, хоча, наприклад, Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, що мають спільні риси з рабством, набула чинності в 1957 році. Саме тут виникає перша проблема, що стосується можливості застосування в Україні міжнародних договорів про боротьбу зі злочинністю: деякі з таких угод не можуть бути виконані стосовно притягання до кримінальної відповідальності саме через відсутність необхідних змін в Кримінальному кодексі.

Внесення змін до Кримінального кодексу України на підставі міжнародного договору з урахуванням укладених Україною міжнародних договорів лише частково вирішує питання про виконання договору в цілому. Перш за все, самі зміни до Кримінального кодексу вносяться, враховуючи ті положення угоди, які безпосередньо стосуються ознак складу злочину. Переважна ж більшість міжнародних договорів містить значно більший обсяг зобов'язань, у тому числі і тих, що стосуються процесуальних питань, питань міжнародно-правового співробітництва, які виникають внаслідок приєднання до даного договору.

Однак процес трансформації норм міжнародної угоди в кримінально-правові норми з різних причин не завжди завершується урахуванням всіх особливостей ознак складів злочинів, що формулюються в міжнародних угодах. Особливо це стосується ознак повторності та вчинення злочину групою осіб, хоча деякі міжнародні договори спеціально вказують на ознаку групи. Це — друга проблема забезпечення застосування міжнародних угод по боротьбі зі злочинністю.

Слід зазначити, що в процесі імплементації норм міжнародних договорів часто виникають питання, пов'язані з термінологією, що використовується в міжнародних договорах. У деяких випадках законодавець навмисно або ненавмисно відходить від термінології міжнародного договору. Це пояснюють існуванням внутрішньої правової традиції. Слід, однак, зазначити, що уніфікація термінології в боротьбі зі злочинністю має не менше значення ніж формулювання самих складів злочинів. Відхід від загальноприйнятої термінології може привести до ускладнень при виконанні Україною своїх міжнародних договорів, наприклад, при вирішенні питань екстрадиції. Таким чином, виникає необхідність в узгодженні термінології або в розробці тексту договору, або у випадку приєднання до договору — нормативно встановлювати співвідношення термінів на етапі ратифікації. У цьому є третя проблема, пов'язана з використанням в країні міжнародних договорів по боротьбу зі злочинністю.

У випадках кваліфікації злочинів на підставі статей КК України, прийнятих згідно з міжнародними договорами України, дуже важливим залишається питання про можливість тлумачення норм цих статей з урахуванням відповідних міжнародних договорів.

Формально, згідно з положеннями ст. 9 Конституції України, міжнародний договір залишається частиною внутрішнього законодавства України і після внесення на його підставі змін до законодавства. Інших вказівок ні в Конституції, ні в законах України немає. При цьому, ні в чинному законодавстві, ні в практиці не існує будь-яких роз'яснень щодо можливих колізій між нормами міжнародного договору і прийнятою на її підставі нормою закону. Між іншим виникає можливість як обмежувального, так і розширювального тлумачення такої статті закону з урахуванням дії норми міжнародного договору. При цьому встановлення в законі більш широких, ніж це передбачено в угоді, обмежень при формулюванні складу злочину, за загальним правилом не повинно створювати ускладнень з виконанням обов'язків за міжнародним договором. В іншому разі такі ускладнення обов'язково виникнуть, і суду необхідно буде усувати колізію, що виникла.

У зв'язку з цим було б доцільно законодавчо встановити наслідки імплементації, а саме в тому випадку, коли на підставі міжнародного договору мають бути прийняті відповідні норми закону. При цьому слід мати на увазі, що колізії, про які йде мова, відносяться лише до внутрішнього правопорядку. Так, у разі вчинення злочину, передбаченого ст. 217² КК України, вимога про видачу на підставі Конвенції про незаконне захоплення повітряних судів може бути виконана лише в обсязі обов'язків за Конвенцією (незаконно захоплене цивільне судно, що перебуває у стані польоту), а не за статтею Кримінального кодексу. У законодавстві багатьох країн така проблема вирішена.

В Україні пряме застосування міжнародних угод не має досвіду, і тому розбіжності між нормами, що самовиконуються, і нормами, що не виконуються самостійно, для внутрішнього застосування практично не мають значення.

Як наслідок, імплементація не пов'язана з чинним текстом міжнародного договору. Це — четверта проблема, пов'язана з використанням в Україні міжнародних договорів по боротьбі зі злочинністю.

Що стосується специфіки взаємодії міжнародного та внутрішнього права, то тут також виникають питання, поки що не вирішені в українському законодавстві. Це стосується дії так званих норм міжнародних договорів, що самовиконуються та тих, що не виконуються самостійно, про що частково було сказано вище. Дане питання актуальне саме з дією ратифікованих міжнародних договорів як частини законодавства України. Колізія можлива між нормами міжнародного договору, що самовиконується, та імплементованими нормами.

Проблема відмивання прибутків незаконного походження якнайтісніше пов'язується з процесом криміналізації суспільно-економічних відносин. Підвищена увага до цих явищ виникла в середині 70-х років. Приводом до цього стало визнання того факту, що прибутки злочинного походження стали засобом нових, більш тяжких злочинів, а одержані в результаті відмивання начебто законні доходи об'єктивно стають основою для створення міцного криміногенного потенціалу у всіх сферах суспільно-економічних відносин, а особливо для організованої злочинності.

За останні роки переважна більшість країн визнала, що відмивання грошей являє собою велику небезпеку не тільки для нормального функціонування фінансово-кредитної системи, але й загрожує демократичним системам влади та управління. Визнано, що відмивання грошей є заключним етапом обертання злочинно одержаного доходу в легальну власність, у результаті чого відбувається суспільно небезпечна концентрація економічної, а з його використанням — і політичної влади в руках, як окремих злочинців, так і їх груп або кланів. Допустити безкарне відмивання грошей — означає зробити вигідним торгівлю наркотиками, ухилення від сплати податків, бандитизм та інші корисливі злочини, які в першу чергу вчиняють організовані групи і злочинні спільноти.

У зв'язку з цим більшість країн на сьогоднішній день розробляють та втілюють у життя схеми та методи протидії відмиванню грошей та передбачили за такі діяння кримінальну відповідальність. Разом з цим, встановлення відповідної кримінально-правової заборони ще не свідчить про створення ефективно діючого механізму боротьби з відмиванням грошей.

Практика шукає й інші шляхи та засоби боротьби з відмиванням грошей. Так, Директива ЄЕС від 10 липня 1991 року «Про запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей» № 91/308/ЄЕС разом з вказівкою, що «боротьба з відмиванням грошей може бути здійснена головним чином кримінально-правовими засобами», — одночасно констатує, що «кримінально-правовий підхід не повинен бути єдиним засобом боротьби з відмиванням грошей з того часу, коли фінансова система почала відігравати в цьому провідну роль».

Необхідність побудови комплексного механізму протидії легалізації незаконних доходів визначається головним чином складністю самого злочину. Фінансова система в свою чергу безпосереднім чином пов'язана зі здійсненням операцій по легалізації незаконних доходів. Ось чому особливе значення мають ті засоби та механізми боротьби з відмиванням грошей, які здійснюються в самій фінансовій системі. Документальне камуфлювання оборудок, використання фіктивних юридичних осіб та банківських рахунків, а також інші діяння створюють великі труднощі при виявленні та розслідуванні відповідних злочинних дій. Ось чому є очевидним, що використання лише кримінально-правового підходу при вирішенні цієї проблеми не врегулює питання боротьби з відмиванням грошей у власному розумінні та буде мати однобічний характер.

Слід підкреслити, що багато країн вже сьогодні мають розвинуті правові механізми боротьби з відмиванням грошей. Ці механізми містяться в нормативних актах та включають три основних напрямки, які забезпечують протидію даному явищу:

1. Кримінально-правовий.

2. Економіко-правовий.

3. Адміністративно-правовий (організаційно-управлінський).

Слід також відзначити, що дія нормативних актів, які містять відповідні механізми, спрямована головним чином на забезпечення міжгалузевого співробітництва в боротьбі з відмиванням грошей. Так, вирішення даної проблеми в США пов'язане з прийняттям та дією п'яти нормативних актів:

1. Закону про банківську таємницю 1970 року.

2. Закону від 29 жовтня 1970 року «Про внесення змін до федерального закону про страхування вкладів з питань вимоги від застрахованих банків вести повні записи, а також надавати звіти в Департамент казначейства про проведення відповідних операцій в валюті США».

3. Закону про контроль над злочинністю 1984 року (ОССА).

4. Закону про контроль над відмиванням грошей 1986 року.

5. Закону про посилення кримінального переслідування за відмивання грошей 1988 року.

Кримінально-правові засоби боротьби з відмиванням грошей завжди пов'язані зі встановленням відповідних кримінально-правових заборон. У США відповідна заборона міститься у Законі «Про контроль за відмиванням грошей» 1986 року. Даний документ встановлює два кримінально караних діяння: а) відмивання кредитно-грошових документів та б) вчинення операцій з власністю, одержаною незаконним шляхом. Слід відзначити, що з об'єктивної сторони діяння може бути вчинено як шляхом фінансових операцій, так і шляхом перевезення, відправлення або переказу незаконних грошових коштів. Встановлюється також кримінальна відповідальність за а) сприяння незаконній діяльності, яка пов'язана з незаконними угодами та перевезенням грошових коштів, та б) приховування джерела незаконних доходів. Предметом даного злочинного діяння є як грошові кошти, так і інше майно, що було предметом незаконної угоди. Виходячи з тексту аналізованої норми, відповідальність за вчинення подібних діянь настає лише при наявності у особи, що вчинила вказане діяння, умислу, адже нормами (п. а. ст. 1956) припускається, що особа знає про незаконне походження предмета та, не дивлячись на це,

здійсною операції. Вказані норми поширюють свою дію на фізичних осудних осіб, які досягли віку кримінальної відповідальності. Слід відзначити, що в кримінальному законі не називаються при цьому ознаки спеціального суб'єкта. Певну зацікавленість має також принцип санкції за вчинення цього злочину. У санкції даного злочину, не дивлячись на його складність та багатогранність, відсутні пільгові положення. У вказаній забороні це пояснюється, на наш погляд, тим, що санкція не передбачає законодавчо окресленої мінімальної межі строку та розміру покарання та встановлює покарання у вигляді позбавлення волі строком до 20 років або застосування штрафу до 500 тисяч доларів США.

Економіко-правова сторона протидії відмиванню грошей в США одержує законодавче закріплення в Законі «Про банківську таємницю» 1970 року, а також у вже вказаному законі від 29 жовтня 1970 року та в законі про контроль за відмиванням грошей 1986 року. У даному аспекті передбачається встановлення як відповідних економіко-правових обов'язків фінансових установ при здійсненні фінансових операцій, так і характеристика деяких фінансових процедур та порядку проведення таких операцій. Серед положень можна визначити основні: а) обов'язок фінансових установ зберігати звітну документацію мінімум п'ять років (інформація про будь-яке надання кредиту на суму більше 10 тисяч доларів, зразки підписів, ідентифікаційні номери платників та ін.); б) особливий фінансовий порядок при здійсненні депозитів на суму більше 10 тисяч доларів США (спеціальні звіти: про валютні операції — СТР, про міжнародне перевезення валюти — СМІР та про іноземні банки та іноземні банківські рахунки — ЕБАР); в) встановлення цивільно-правової відповідальності за порушення будь-яких правил при проведенні фінансових операцій чи фінансового обслуговування клієнта на суму більше 10 тисяч доларів США.

Цей механізм містить також і інші положення, які стосуються фінансового співробітництва партнерів, забезпечення правильного виконання різних обов'язків тощо.

Адміністративно-правовий аспект вказаного механізму встановлює та розширює повноваження відповідних поса-

дових осіб, вводить спеціальні посади (інспектор з питань відмивання грошей), розподіляє компетенцію з даних питань та визначає основні принципи співробітництва при виявленні певних злочинів. Так, нормативними актами встановлюються: а) розширення компетенції ряду посадових осіб митної служби та казначейства; б) визначення органів, які мають безпосереднє відношення до протидії відмиванню грошей; в) визначення механізму контролю за банками (апарат ревізора з грошового обігу, Федеральна корпорація по страхуванню вкладів, Правління федеральної системи резервів та ін.).

Таким чином, сукупність методів та засобів охоплює максимально можливі сфери соціальної діяльності, спрямованої на протидію та боротьбу з відмиванням грошей.

В інших країнах (Німеччина, Італія) також існують подібні механізми, які в своїй основі мають декілька підходів у боротьбі з відмиванням грошей. Не дивлячись на те, що законодавчі акти цих країн мають певні особливості, як у викладенні заборон, так і в ознаках складу даного злочину, загальний принцип побудови механізму боротьби з відмиванням грошей залишається незмінним. Він завжди включає якнайменше три складові частини — кримінально-, економіко- та адміністративно-правову.

Чинне кримінальне законодавство України, як відомо, не передбачає норми, яка б встановлювала кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) прибутків, одержаних незаконним шляхом. Найбільш близько до проблеми відмивання грошей підходять склади злочинів, передбачені ст. 213 КК України (набування або збут майна, одержаного злочинним шляхом), та ст. 229¹² КК України (використання в легальному обігу коштів, одержаних від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів). Однак це не вирішує основної проблеми — відповідальності саме за легалізацію (відмивання) прибутків, одержаних у результаті вчинення інших, не менш тяжких злочинів. У даному випадку джерело одержання незаконних доходів безпідставно звужене. Тим більше, що злочини, передбачені даними нормами, спричиняють суспільно небезпечну шкоду

відносинам у сфері суспільної безпеки, суспільного порядку та народного здоров'я. Необхідно підкреслити, що відмивання грошей, маючи власну специфіку, не спричиняє шкоди та не завдає небезпеки саме такому виду відносин. Вчинення такого діяння передусім завдає суспільно небезпечну шкоду фінансово-кредитній системі країни як сукупності суспільних відносин. І саме тому вказаний склад злочину повинен бути поміщений у главу «Господарські злочини» КК України.

Вагомим кроком до вирішення даної проблеми стало включення до проекту Кримінального кодексу України ст. 193, яка містить кримінально-правову заборону на вчинення дій по відмиванню грошей. Вказана норма визнає злочиним: «вчинення фінансових операцій та інших угод з грошовими коштами та іншим майном, одержаними зазнаки незаконним шляхом, а також використання таких коштів чи іншого майна в легальній підприємницькій чи іншій економічній діяльності».

Поява вказаної норми супроводжувалась численними дискусіями. Причому, якщо в питанні необхідності криміналізації зазначеного діяння ніяких протиріч не виникало, то відносно об'єктивних та суб'єктивних ознак згаданого складу злочину в науці виникла широка дискусія. Слід визнати, що точки зору з даного питання досить різноманітні, а в деяких випадках діаметрально відрізняються і належать, головним чином до питань визначення об'єкту злочину, кількісних ознак об'єктивної сторони, а також питань визначення джерела одержання незаконних доходів, необхідних для подальшого відмивання. На наш погляд, передбачена редакція ст. 193 проекту КК України має пріоритети відносно інших пропозицій по врегулюванню проблеми кримінально-правовими засобами. По-перше, слід погодитися з тим, що вона не протирічить вимогам Віденської конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію коштів, одержаних злочинним шляхом. Цього було досягнуто за допомогою загального характеру самої норми, що дозволило з максимальною повнотою охопити всі можливі прояви даного виду злочину. По-друге, в якості об'єкту злочину норма передбачає суспільні відносини у сфері фінансово-кредитної

системи та нормального режиму господарювання. По-третє, предмет даного злочину правильно визначено як грошові кошти чи інше майно, одержане незаконним шляхом.

Запропоноване деякими криміналістами визначення предмета як прибутків, одержаних злочинним шляхом, не може бути застосоване з таких причин. Вказівка на злочинний характер предмета означатиме, що до порушення кримінальної справи за ознаками відмивання грошей необхідно буде встановити злочинний характер одержання коштів, які були предметом відмивання, а з процесуальної точки зору це може бути зроблено в суді і встановлено вироком суду. Це, відповідно, необґрунтовано затягне розслідування та майбутню конфіскацію злочинних доходів. Визначаючи в свою чергу предмет даного злочину як кошти, одержані незаконним шляхом, — вказана норма дозволить встановлювати їх незаконний характер на більш ранніх стадіях руху кримінальної справи — а саме на стадії попереднього розслідування.

Слід також відзначити, що термін «незаконний» означає не стільки незаконність взагалі, скільки нелегальний характер одержання коштів, відмити які намагається особа. Існують випадки, коли особа, одержавши відповідні кошти законним шляхом, далі порушує встановлений законом порядок легалізації таких коштів і такі кошти, в свою чергу стають незаконними. Так, наприклад, особа, одержавши відповідні кошти законно — ухиляється від сплати відповідних податків шляхом вчинення операцій, спрямованих на приховування об'єкту оподаткування. Така ситуація не повинна охоплюватись відповідною нормою, тому що для наявності відповідальності буде необхідно, щоб сам факт одержання коштів мав незаконний характер. Зазначене ж визначення предмета злочину можна назвати спеціальною конструкцією норми, яка дозволить останній діяти ефективно.

Крім таких питань, уявляється, що з метою підвищення ефективності боротьби з відмиванням грошей взагалі, та кримінально-правовими засобами зокрема до складу майбутньої норми було б доцільно включити пільговий інститут у вигляді можливості звільнення від кримінальної відпо-

відальності та покарання при наявності відповідних умов. Як вже зазначалося, дане діяння являє собою складний та багатогранний процес, розслідування якого супроводжується численними труднощами. Ось чому з метою поліпшення та полегшення не тільки пошуку всіх осіб, які брали участь у вчиненні таких угод, а й відшуканню та конфіскації предмета злочину було б доцільно не притягувати до кримінальної відповідальності особу, яка хоча і брала участь у вчиненні зазначеного злочину, але добровільно заявила про це органам влади та активно сприяла розкриттю злочину та відшуканню предмета злочину.

Окрім вказаних аспектів, у передбачувану норму було б доцільно включити деякі кваліфікуючі ознаки (великий та особливо великий розмір). Оскільки об'єктом даного злочину визнані суспільні відносини у сфері фінансово-кредитної системи, то має значення, які суми доходів, одержаних незаконним шляхом, були відмиті. Назовні явно, що великомасштабні незаконні угоди спричиняють пропорціонально більшу шкоду фінансовій системі, ніж операції на незначні суми. Тому буде доцільним включення даних кваліфікуючих ознак до проекту майбутньої кримінально-правової заборони.

Розробка вказаної норми стала великим кроком до врегулювання проблеми відмивання грошей. Однак, як зазначалося, боротьба з відмиванням грошей однією лише нормою Кримінального кодексу не дасть очікуваних результатів. Вбачається, що і в Україні необхідно створити відповідний механізм боротьби з відмиванням доходів, одержаних незаконним шляхом, який повинен мати кримінально-правовий, економіко-правовий та адміністративно-правовий методи. Така сукупність методів може бути виражена в самостійному, комплексному законі, який подібно до законів США (Закон про контроль над відмиванням грошей) та Німеччині (Закон про виявлення прибутків від тяжких злочинів) стане суттєвим бар'єром на шляху інфільтрації «брудних» грошей в економіку країни.

В. С. Зеленецький,
професор,
заступник директора з наукової роботи;
О. Г. Кальман,
доцент, завідувач сектору.
НДІ вивчення проблем
злочинності АПрН України

ПРО ДЕЯКІ НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Сектором вивчення причин злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності АПрН України в рамках виконання планової науково-дослідницької теми «Проблеми підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин і умов та профілактиці економічної злочинності в Україні» проведено опитування працівників Управління по боротьбі з організованою злочинністю Харківської області.

Метою опитування було виявити ставлення працівників правоохоронних органів до діяльності існуючої системи правоохоронних і контролюючих органів, оцінити їх активність у виявленні злочинів у сфері економічної діяльності і рівень координації правоохоронних і контролюючих органів у сфері боротьби зі злочинністю.

Опитано було 95 співробітників УБОЗ по Харківській області: 78,2% — працівники оперативної служби; 8,4% — начальницький склад; 3,1% — слідчі; 10,3% — інші служби («Сокіл», оперативно-технічні, служба внутрішніх розслідувань, чергова частина). Таким чином, до вибірки ввійшли представники всіх служб і підрозділів управління.

За стажем роботи в органах внутрішніх справ опитувані розподілилися таким чином: до 3-х років — 8,7%; від 3-х до 5-ти років — 10,9%; від 5-ти до 10-ти років — 41,3%; 10 та більше років — 39,1%. Той факт, що 80,4% мали досить великий стаж роботи в органах внутрішніх справ (від п'яти і

більше років), дозволяє зробити висновок про достатньо високий рівень об'єктивності їх оцінок, про що свідчать і результати опитування.

Взагалі результати опитування показують, що система правоохоронних органів в Україні потребує суттєвого вдосконалення. Таку оцінку дали 75,7% респондентів; 11,7% назвали її занадто громіздкою і лише 5,8% — раціональною, а 6,8% — ефективною. Подібна оцінка була зроблена і стосовно діючої системи контролюючих органів (64,1% — потребує вдосконалення; 30,1% — громіздка; 1,9% — раціональна; 3,9% — ефективна). Таким чином, з наведених даних можна зробити висновок, що працівники правоохоронних органів вважають, що існуюча в Україні система правоохоронних і контролюючих органів потребує суттєвого реформування.

У ході опитування вивчалось і питання про роль і значення допомоги громадськості правоохоронним органам у профілактиці злочинності. На запитання: «Чи вважаєте Ви за необхідне відновити мережу громадських організацій, які надають допомогу правоохоронним органам?» позитивну відповідь дали 60,2%. При цьому слід зазначити, що оцінюються форми діяльності громадських організацій у сфері попередження економічної злочинності по-різному. Але найвищу оцінку отримала діяльність добровільних народних дружин (46,3%) і благодійні фонди (9,7%). Дані опитування дають змогу зробити висновок, що правоохоронні органи вкрай зацікавлені у підтримці громадськості, оскільки були названі різноманітні форми такої підтримки: благодійні фонди, взаємозахист, повідомлення, оперативні загони студентів, загони самозахисту, товариські суди.

Однак у своїй практичній діяльності правоохоронні органи, як показало опитування, недостатньо використовують допомогу громадськості. На запитання: «Чи використовуєте Ви у своїй роботі допомогу громадськості?» лише 55,2% респондентів відповіли схвально, 44,8% таку допомогу не використовують у своїй практичній діяльності. Проте форми використання такої допомоги зводяться переважно до показань свідків (15,1%), понятих (28,3%), позаштатних співробітників (5,7%), інформації про злочини (5,7%). Інші форми співпраці використовуються дуже рідко.

Дані опитування дозволяють зробити висновок, що у сфері боротьби з організованою злочинністю допомога громадськості правоохоронними органами використовується недостатньо. Лише 1,9% опитаних використовують у своїй діяльності повідомлення засобів масової інформації, 9,4% — повідомлення свідків, покупців, 1,9% — особисті контакти і 1,9% користуються допомогою громадськості при проведенні профілактичних заходів. Цей висновок підтверджує також ранжування приводів і підстав до порушення кримінальних справ: на перше місце було поставлено безпосереднє виявлення органами дізнання і слідства фактів вчинення злочину (54 працівники); на друге — повідомлення громадян (29 працівників); на третє — інформацію прокурора (4 працівники); на четверте — матеріали перевірок контролюючих органів (3 працівники); на п'яте — інформацію судових органів, повідомлення керівників підприємств, явка з повинною (3 працівники); два респонденти відповіді не дали.

Як видно з наведених даних, злочини виявляються переважно безпосередньо самими оперативними працівниками або кримінальні справи порушуються за повідомленнями окремих громадян. Слід відзначити і вкрай низьку активність у цьому плані органів прокуратури, судів та інших контролюючих органів, а також недостатнє реагування правоохоронних органів на повідомлення про злочини у засобах масової інформації.

Одним з найважливіших завдань опитування було визначення рівня поінформованості працівників про проблеми боротьби зі злочинністю, яку ведуть інші правоохоронні органи. З цією метою було поставлено питання: «Чи берете Ви участь у роботі координаційних нарад?». 70,6% респондентів дали негативну відповідь, 22,8% зазначили, що таку участь беруть іноді, і лише 6,6%, очевидно начальницький склад, дали позитивну відповідь.

У науково-практичних конференціях з питань боротьби зі злочинністю не брали участі 79,3% респондентів; іноді брали участь — 14,1%; беруть участь постійно — 6,6%. Такий стан навряд чи можна назвати задовільним, оскільки

на координаційних нарадах і науково-практичних конференціях вирішуються актуальні і важливі проблеми практики боротьби зі злочинністю.

На запитання: «Чи здійснюється у Вашому підрозділі планування профілактичної діяльності?» ствердно відповіли 68,9%. Ця обставина свідчить про те, що правоохоронні органи питанню планування профілактичної роботи приділяють достатньо значну увагу.

Серед форм координаційної діяльності було названо: наради — 19,0%; розробку спільних планів операцій — 16,7%; взаємодію служб — 16,7%. А ось на взаємодію з територіальними правоохоронними органами країн СНД, Національного Центрального Бюро Інтерполу в Україні вказали лише 2,4% опитуваних. Таке становище не можна вважати задовільним, враховуючи прикордонне розташування Харківської області. Невелика кількість опитаних назвали у своїх відповідях і такі форми координації, як обмін оперативною інформацією (7,1%); участь у проведенні спільних заходів з іншими контролюючими органами (4,7%); спільні перевірки (2,4%); спільне планування (2,4%).

У роботі семінарів і нарад з обміну досвідом роботи не беруть участі 58,4% опитаних; інколи беруть участь — 27,0%; постійно беруть участь 14,6%.

У процесі опитування нас цікавило і питання «Чи задоволенні працівники правоохоронних органів законодавчою базою для своєї діяльності?». Лише 24,2% дали ствердну відповідь, а більша частина — 75,8% — чинною законодавчою системою незадоволені. Серед причин такого незадоволення були названі: недосконалість законодавчої бази — 13,3%; протиріччя в галузях законодавства — 11,3%; відірваність від реалій життя — 3,7%; відсутність системності — 7,6%; невідповідність положень КПК практиці боротьби зі злочинністю — 9,4%, а також інші причини.

Загальновідомо, що матеріально-технічне забезпечення оперативної діяльності — основна умова підвищення ефективності роботи по розкриттю злочинів. За результатами нашого дослідження 90,1% опитаних заявили, що умовами

матеріально-технічного забезпечення своєї роботи вони незадоволені. Були названі 18 чинників, які викликають таке незадоволення, і серед них найбільшу питому вагу склали умови технічного забезпечення і низький рівень фінансування.

82,6% опитаних незадоволені і рівнем свого соціального захисту. Серед причин такого незадоволення чинники фінансового забезпечення склали 40,3%; слабкий соціально-правовий захист – 26,2%; усім незадоволені – 11,9%, і 21,5% назвали інші причини.

Наведені дані, на нашу думку, свідчать про те, що рівень матеріально-технічного забезпечення і задоволення своїм соціальним захистом можуть суттєво впливати на ставлення до виконання своїх професійних обов'язків.

Негативну оцінку діяльності органів дізнання дають не лише громадяни, засоби масової інформації, але й самі працівники цих органів. Сказане повністю підтверджується результатами соціологічних досліджень, серед яких інтерес для даної роботи становить оцінка ефективності діяльності міліції і причини, з яких населення уникає контактів з працівниками міліції¹.

Оцінка ефективності діяльності міліції

Група опитування	Висока	Середня	Низька	Важко визначити
Населення	1,5%	12%	66,8%	19,7%
Працівники міліції	1,8%	40,8%	50,4%	7,0%

Як бачимо, серед усіх опитаних явно переважає низька оцінка ефективності діяльності міліції. Так вважає 2/3 громадян і трохи більше половини опитаних працівників міліції.

¹ Див.: Кулик А.Г. Отношение населения к милиции // Преступность в Украине. 1994. № 2. 1994. С. 66-67.

Проаналізувавши наведені дані, автор приходять до висновку, що низька оцінка ефективності діяльності міліції значною більшістю опитаних має не випадковий характер, поділяється основними соціальними верствами населення і навіть більшістю працівників міліції. Можна припустити, що така думка є значною мірою результатом загальної кризи довіри до всіх інститутів влади, в тому числі і до міліції. Необхідно усвідомити, що така оцінка ефективності роботи міліції є серйозним негативним чинником, що ускладнює її діяльність. Зміна цієї думки на більш сприятливу для міліції є одним з основних її завдань у сфері взаємовідносин з населенням. Позитивному рішенню цього завдання, а отже, і підвищенню ефективності роботи міліції багато в чому сприятиме принциповий, вимогливий і в той же час об'єктивний прокурорський нагляд. Це стосується і ролі нагляду в усуненні обставин, що обумовлюють пасивне ставлення населення до потреб міліції як органу дізнання.

Причини, з яких населення уникає контактів з працівниками міліції

Причини	Населення	На думку працівників міліції
Не вірять у можливість міліції відновити справедливість і порядок у суспільстві	66,1%	52,0%
Побоюються можливої помсти з боку злочинця або його спільників у зв'язку з участю в розслідуванні	35,4%	75,9%
Не хочуть стикатися з відвертим небажанням допомогти, грубістю, вимаганням, рукоприкладством	28,5%	7,0%
Не хочуть втратити час в очікуванні прийому і т.д.	18,6%	20,9%
Намагаються самі вирішити свої проблеми	15,9%	8,3%
Побоюються неприємностей на роботі або вдома в зв'язку з причетністю до розслідування кримінальної справи	15,4%	32,7%
Не хочуть стикатися з негативним ставленням оточуючих у зв'язку з наданням допомоги міліції	6,2%	31,2%

Обсяг статті не дозволяє прокоментувати і без того красномовні показники причин, з яких населення уникає контактів з працівниками міліції. Головне полягає в тому, що названі причини існують реально і багато в чому обумовлені недоліками роботи міліції з заявами, повідомленнями, іншою інформацією про злочини громадян, які в цьому зв'язку змушені звертатись до міліції для захисту своїх інтересів і нерідко (у 28,5% випадків) зустрічаються з негативним ставленням до них працівників міліції і тому не хочуть втрачати час в очікуванні прийому (18,6%) і т.п.

Як підсумок слід зазначити, що і негативне ставлення до органів міліції, і діяльність органів дізнання, пов'язана з приховуванням інформації про злочини від реєстрації, а злочинців — від обліку, також мають певні причини. Якщо причини негативного ставлення населення до роботи міліції викладені вище, то причини приховування інформації про злочини і самих злочинців від обліку слід вказати. До них належать: труднощі розкриття неочевидних злочинів, що призводять до значних витрат на викриття злочинця і реалізацію його кримінальної відповідальності; залежність оцінки діяльності органів внутрішніх справ від кількості розкритих злочинів до числа зареєстрованих заяв, повідомлень, іншої інформації про злочини; відомчі інтереси і залежність престижу органів внутрішніх справ від благополучних показників у звітах про роботу по боротьбі зі злочинністю; прагнення оперативних працівників органів дізнання до зниження обсягу роботи, а значить і пов'язаного з цим їх функціонального завантаження.

До обставин, що спричиняють негативну діяльність органів дізнання, слід віднести насамперед: неналежний контроль за діяльністю органів дізнання по прийому, реєстрації, перевірці інформації про злочини з боку начальника чергової частини і начальника органів внутрішніх справ; незадовільна (формальна) робота комісії по контролю за дотриманням обліково-реєстраційної дисципліни на чолі з одним із заступників начальника ОВС; незадовільний контроль за дотриманням законності у сфері, що розглядається, з боку вищестоящих органів внутрішніх справ; па-

сивність громадян у відстоюванні своїх прав перед органами міліції через побоювання розправи з ними і настання інших негативних наслідків як з боку злочинних елементів, так і з боку працівників міліції; низький рівень гласності в роботі органів міліції із заявами, повідомленнями про злочини або повна її відсутність в інших органах, наприклад, у підрозділах Служби безпеки, що позбавляє населення можливості своєчасно піддавати критиці негативну діяльність названих органів, вживати заходів до ефективного захисту своїх законних інтересів; наявність у суспільстві реальних умов для уникнення працівників органів дізнання від відповідальності за приховування заяв, повідомлень, іншої інформації про злочини, за нерєєстрацію злочинів. Нарешті вкажемо, що існуванню перерахованих негативних явищ у діяльності органів дізнання сприяє незадовільний прокурорський нагляд як через корпоративну заінтересованість (оскільки прокуратура також входить до системи правоохоронних органів, що відповідають за стан законності і боротьби зі злочинністю), так і професійну некомпетентність деяких прокурорів або їх елементарну службову недбалість¹.

Результати опитування дають підстави зробити такі висновки:

1. Ефективність регіональної боротьби з економічною організованою злочинністю значно гальмується, з одного боку, загальними соціально-економічними чинниками, а з іншого — низьким рівнем активності та професійності спеціалізованих органів.

2. Система правоохоронних і контролюючих органів в Україні потребує суттєвого реформування з огляду на недостатню ефективність її діяльності.

3. Правоохоронні органи вкрай зацікавлені у підтримці їх діяльності з боку громадськості, але рівень такої підтримки не задовольняє потреби практики.

¹ Перераховані чинники, що обумовлюють негативну роботу органів із заявами і повідомленнями про злочини, вони є типовими, притаманні діяльності органів дізнання, слідства і прокуратури не лише України, але й Російської Федерації. Див.: Кожевников О.А. Прокурорский надзор за законностью возбуждения уголовного дела. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Свердловск. 1987.

4. Оперативними працівниками слабо використовуються у роботі повідомлення про злочини у засобах масової інформації, а також окремих громадян.

5. Недостатньою є активність органів прокуратури у виявленні злочинів економічної спрямованості.

6. Рівень координації правоохоронної діяльності і обмін досвідом організації ефективної протидії злочинам перебуває на низькому рівні.

7. Працівники оперативних і слідчих органів незадоволені наявною законодавчою базою; умовами матеріально-технічного забезпечення оперативної діяльності, рівнем свого соціального захисту.

8. Більша частина населення незадоволена рівнем діяльності органів міліції.

Враховуючи наведене, вважаємо за необхідне запропонувати Координаційному комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України: провести спеціальне засідання Координаційного комітету, на якому розглянути питання підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов організованої економічної злочинності, науково-практичну конференцію з питань координації діяльності правоохоронних органів у цій сфері боротьби зі злочинністю; вжити заходів для розробки оптимальної регіональної і міжрегіональної методики організації взаємодії правоохоронних та контролюючих органів у боротьбі з цим різновидом злочинності.

Трибуна докторанта і аспіранта

Н. В. Сібільова,
доцент, завідувач сектору.
НДІ вивчення проблем злочинності
АПРН України

ВІД КОНЦЕПЦІЇ ДО ЗАКОНУ (СТИСЛИЙ НАРИС РОЗВИТКУ ІДЕЙ ПОБУДОВИ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ)

Початком становлення судової влади в Україні вважається прийняття Концепції судово-правової реформи, що була схвалена Верховною Радою України 28 квітня 1992 року¹. Головними завданнями судової реформи тоді було визнано утвердження судової влади в державному механізмі як самостійної і незалежної від законодавчої та виконавчої влади. Заради досягнення цієї мети мають бути:

- перебудована судова система;
- створено нове законодавство;
- вдосконалені форми судочинства.

Одночасно Концепція визначила орієнтири, у напрямку яких мали б здійснюватись перетворення.

Так, наприклад, щодо вдосконалення форм судочинства, передбачалося:

- 1) створення такого судочинства, яке максимально гарантувало б право на судовий захист, рівність громадян перед законом, створило б умови для дійсної змагальності і реалізації презумпції невинуватості;
- 2) радикальне реформування процесуального законодавства, деідеологізування і наповнення його гуманістичним змістом;
- 3) диференціювання форм судочинства, зокрема, залежно від ступеня тяжкості злочинів.

© Н. В. Сібільова, 2000

¹ Концепція судово-правової реформи в Україні, затверджена постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 року // Голос України. 1992. 12 серпня.

Ці завдання мають бути вирішені у нових процесуальних кодексах, робота над якими розпочалася ще з часів прийняття Концепції, але й досі не завершена.

Щодо створення нового законодавства і перебудови судової системи, то були намічені такі кроки:

- шляхом ефективного розмежування повноважень гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади;
- створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади;
- гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом;
- поступово здійснити спеціалізацію судів;
- чітко визначити компетенцію різних ланок судової системи;
- ввести розгляд окремих категорії судових справ суддями одноособово, а також колегіями професійних суддів та суддями з розширеною колегією народних засідателів;
- встановити судовий контроль за законністю та обґрунтованістю процесуальних рішень слідчих органів, які обмежують права громадян;
- здійснювати перевірку законності та обґрунтованості судових рішень в апеляційному і касаційному порядку та за нововиявленими обставинами.

З цього переліку видно, що деякі завдання мають загальний, принциповий характер, а деякі — більш конкретний, прикладний.

Деякі з цих намагань були реалізовані на першому етапі судово-правової реформи у вигляді змін та доповнень до чинного законодавства, наприклад, стосовно складу суддів при розгляді окремих категорій справ, а також стосовно судового контролю за законністю та обґрунтованістю процесуальних рішень слідчих органів щодо арешту та деяких інших.

Інші — у вигляді окремих законів: «Про статус суддів», «Про органи суддівського самоврядування», «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів України». Але загальним недоліком усіх цих законів було те, що вони розроблялися у час дії

Конституції, прийнятої 1978 року, яка базувалася на зовсім інших ідеологічних засадах. Лише прийняття нової Конституції України, яка нормативно закріпила досягнення світової правової культури щодо прав людини і організації державної влади, відкрило можливість інтенсифікувати процес законодавчого забезпечення судової влади на підставі конституційних положень та накреслень Концепції правової реформи в Україні.

Судова влада, як одна з трьох основних гілок державної влади, діє через свої інститути:

- суди — органи судової влади;
- суддів — носіїв судової влади.

Порядок організації та діяльності зазначених інститутів вперше був закріплений у Концепції, а потім у загальному вигляді врегульований Конституцією України (розділом VIII). Так, стосовно судів у Концепції й Конституції були визначені:

- принципи, на яких має бути побудована нова судова система;
- перелік і назва судів, які мають утворити нову судову систему;
- види перегляду судових справ;
- форми участі народу у здійсненні правосуддя;
- склад суду при розгляді справ.

Ці основні параметри повинні бути враховані при розробці нового Закону «Про судоустрій» («Про судову систему»).

Конституція України (ч. 1 ст. 125) визначила, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації, при цьому зміст цих понять не було розкрито. Це спричинило різне тлумачення їх змісту, що відбилося і в проектах Закону «Про судоустрій».

Принцип територіальності тлумачиться, в основному, однозначно: як побудова судової системи згідно з адміністративно-територіальним поділом України, закріпленим у ст. 133 Конституції України. А от зміст принципу спеціалізації і особливо межі його реалізації розуміються по-різному. Перш ніж розкривати сутність цих принципів, слід знати, що вони націлені на реалізацію вимог міжнародних актів щодо забезпечення доступності правосуддя та розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом.

Спеціалізація як принцип побудови судової системи означає, що конкретний суд — елемент цієї системи — наділений повноваженнями розглядати і вирішувати судові справи, які впливають з певного виду правовідносин.

Спеціалізація як принцип організації роботи певної судової установи означає, що в ній визначаються конкретні судді, які спеціалізуються на розгляді судових справ, що також впливають з певного виду правовідносин (так звана внутрішня спеціалізація).

У Концепції на першому етапі здійснення реформи була передбачена спеціалізація суддів, на другому етапі — спеціалізація судів. На момент прийняття Концепції в районних судах внутрішня спеціалізація вже діяла, хоча вона мала лише організаційний характер та існувала лише в тих судах, де це було можливим.

Спеціалізація суддів в обласних судах та Верховному Суді України була законодавчо зафіксована і виявлялась в утворенні відповідних судових колегій. Спеціалізація судів теж вже була частково реалізована шляхом утворення арбітражних судів.

Концепція передбачала поступовість здійснення спеціалізації судів і накреслила окремі види спеціалізації.

Так, арбітражні суди мали залишитися автономною гілкою судової системи, не підпорядкованою Верховному Суду України, із збереженням існуючої ланковості і компетенції. Військові суди повинні бути збережені, як підсистема у системі загальних судів з підпорядкуванням Верховному Суду України. Однак, по-перше, їх компетенція мала бути звужена: щодо кримінальних справ — тільки у справах про військові злочини військовослужбовців, щодо цивільних — тільки у справах про їх соціальний захист. По-друге, військові суди мали бути звільнені від будь-якої залежності від військового командування. Запроваджувалось адміністративне судочинство, метою якого мав стати розгляд спорів між громадянином і органом державного управління. Було передбачено, що на рівні району вводяться адміністративні судді, які організаційно входять до складу районних (міських) судів. В обласних судах створюються судові колегії в адміністративних справах. У Верховно-

му Суді України діє колегія з адміністративних справ. У ході судової реформи суди з адміністративних справ виділяються в окрему підсистему. Але останнє мало відбуватися вже на другому етапі судової реформи. До речі, другий етап передбачав поряд з адміністративними створення також судів по розгляду сімейних справ, у справах неповнолітніх.

Ці докладно виписані намагання мали бути регламентовані законодавчо у відповідних законах, але, перш за все, необхідно було прийняти Конституцію, яка б визначилася з цих питань принципово. Після її прийняття стало зрозуміло, що деякі суттєві питання в Конституції вирішені інакше, ніж у Концепції про судово-правову реформу.

Так, було проголошено, що судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, а найвищим судовим органом в системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Одночасно нормативно була закріплена ідея Концепції, що система загальних судів будується за принципами територіальності і спеціалізації. Однак спеціалізація можлива лише в межах судів загальної юрисдикції, і вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Таким чином, Конституція запропонувала спеціалізацію, не назвавши її види, і одночасно включила арбітражні суди в систему загальних судів, підпорядкувавши їх Верховному Суду України.

З того часу розпочався бурхливий процес розробки проєктів судоустрійних законів, одним з наріжних каменів котрих було питання про розміщення підсистеми арбітражних судів.

Дискусія точилася з приводу того, чи ввести господарські суди безпосередньо до складу обласних, територіальних судів як окремої колегії (палати) або зробити систему цих судів більш автономною, забезпечивши єдність судової системи відповідними повноваженнями Верховного Суду України щодо застосування законів арбітражними (господарськими) судами¹.

¹Притика Д. Вищі спеціалізовані суди як конституційна гарантія демократизації судової влади // Право України. 1999. № 12. С. 15.

Щодо іншої гілки спеціалізованих судів — адміністративної, то її необхідно ще буде створити. Більшість проєктів пропонувала майже таку ж схему адміністративних судів, як і господарських, але, на жаль, без вирішення (на відміну від господарських) предметної підсудності цих судів.

Між тим слід мати на увазі, що юрисдикція адміністративних судів не поширюється на традиційні адміністративні правопорушення, справи по яких розглядатимуть, як і тепер, місцеві районні (міські) суди. Адміністративні суди утворюються заради вирішення питань, що впливають з адміністративних правовідносин, де однією з сторін є держава в особі владних інститутів, а другою — громадянин, який чекає від суду захисту від неправомірних посягань на його права і свободи. На наш погляд, це мають бути:

- справи про забезпечення відповідності нормативних актів Конституції і законам України;
- справи про відновлення прав і свобод людини, порушених рішеннями, діяльністю або бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;
- справи за скаргами засуджених на рішення, дії чи бездіяльність адміністрації установ виконання покарань;
- справи за скаргами учасників процесу на дії та рішення слідчого, дізнавача, прокурора з кримінальної справи;
- справи про дачу згоди на тримання під вартою і затримання осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, арешт, огляд або обшук, а також на здійснення окремих оперативно-розшукових дій¹.

На обґрунтуванні двох останніх повноважень слід зупинитися дещо докладніше. Чинне законодавство (КПК Украї-

¹ Сібільова Н. В., Хотенець В. М. Перший закон діалектики або Скільки потрібно проєктів для прийняття закону «Про судоустрій» // Закон і бізнес. 1998. 10 грудня; Стефанюк В. Запровадження адміністративної юстиції в Україні // Право України. 1999. № 7. С. 5.; Стефанюк В. С. Судовий контроль за діяльністю органів державної влади // Вісник Верховного Суду України. 1998. № 1(7). С. 55; Шишкін В. І. Реалізація конституційних норм о створенні спеціалізованих судів // Київ: Правова держава, 1998. С. 250-256; Шишкін В. І. Адміністративний суд України // Право України. 1997. № 5. С. 58-62.

ни) передбачає здійснення судового контролю за законністю і обґрунтованістю деяких рішень прокурора та органів попереднього розслідування. Але слід мати на увазі неминуче збільшення обсягу діяльності суду, що постане у зв'язку з закінченням терміну, передбаченого п. 13 Перехідних положень Конституції України, тобто після 28 червня 2001 року, коли почне діяти норма, яка передбачає, що особа може бути заарештована або триматися під вартою, а в її помешканні або іншому володінні можуть бути зроблений огляд чи обшук тільки за **вмотивованим рішенням суду**». Як ж організаційні наслідки викличе зміна процесуального порядку прийняття зазначених рішень? Відомо, що суддя, який прийняв таке рішення стосовно кримінальної справи під час досудового слідства, не правомочний потім розглядати цю справу. Крім того, ситуація може скластися так, що ці рішення щодо однієї і тієї ж справи можуть прийматися різними суддями одного і того самого суду. Треба також мати на увазі, що ці питання повинні розв'язуватися з дотриманням правил судочинства в умовах гласності і змагальності, а не в тиші прокурорського кабінету. Насправді суддям значну частину часу доведеться приділяти розв'язанню таких питань, що неминуче призведе до збільшення термінів розгляду кримінальних, цивільних та адміністративних справ¹.

Становить інтерес аналіз того, як передбачалося Концепцією реалізувати загальносвітовий принцип діяльності судової влади — участь представників народу у здійсненні правосуддя, і як він був закріплений у Конституції і запропонований у проєктах законів «Про судову систему» («Про судоустрій»).

Концепція представила реалізацію цього принципу в такій формі: розгляд окремих категорій справ суддями з розширеною колегією судових засідателів. Він був нормативно закріплений у КПК у вигляді такого складу суду: два судді і три народних засідателі, які користуються при

¹ Сібільова Н. В., Хотенець В. М. Перший закон діалектики або Скільки потрібно проєктів для прийняття закону «Про судоустрій» // Закон і бізнес. 1998. 10 грудня.

здійсненні правосуддя однаковими правами з професійними суддями. Причому такий склад діє при розгляді дуже незначного кола кримінальних справ. Усі інші кримінальні справи розглядаються або у складі трьох професійних судів, або одноособово. До речі, одноособово з того часу слухаються й усі цивільні справи. Таким чином, реалізація принципу участі народу у здійсненні правосуддя дуже звузилася. Через декілька років Голова Верховного Суду України В. Ф. Бойко визнав такий підхід помилковим¹. На час прийняття Конституції України вже був чотирирічний досвід реалізації цього принципу у вищезазначеному вигляді. І, мабуть, тому Конституція, навпаки, розширила ці форми, вказавши, що «народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних», тобто справи можуть розглядатися або за участю народних засідателів, або за участю присяжних. Ці інститути суттєво відрізняються один від одного перш за все обсягом повноважень. Народні (судові) засідателі є рівноправними з професійними суддями при розгляді справ, активні у процесі і спільно з суддею вирішують усі питання, у тому числі і при постановленні вироку чи рішення. Присяжні засідателі організаційно відокремлені від професійного судді, не наділені активністю при розгляді справ і вирішують не усі питання, які необхідні при постановленні вироку, а лише ті, що стосуються фактичних обставин справи. Вони не мотивують, з яких підстав прийняли те чи інше рішення, чим керувалися. Їх вердикт є остаточним і перегляду в апеляційному порядку не підлягає, а може бути переглянутий в касаційному порядку з питань порушення процедури судового розгляду.

Як правило, в державах, де судова влада здійснюється з участю народного елемента, застосовується або та, або інша форма участі народу у здійсненні правосуддя. Здається, лише у нас, в Україні, запропоновані обидві форми. Тому після прийняття Конституції України з'явилися сумніви

¹ Бойко В. Ф. Якою повинна бути наша судова система? // Голос України. 1999. 25 листопада.

щодо доцільності існування інституту присяжних засідателів у класичному варіанті, і пропозиції залишити його як «ерзац», тобто таким, що зовнішньо нагадує вказаний інститут¹. Ці ідеї знайшли своє відбиття і у проектах законів «Про судоустрій», які до того ж постійно уникали детальної регламентації організації суду присяжних.

Визнаючи, що суд присяжних в Україні діятиме тільки в кримінальному судочинстві, автори деяких проектів вважають, що в законі «Про судоустрій» повинні бути закріплені лише порядок формування списку присяжних, вимоги, що пред'являються до кандидатів у присяжні, та їх статус. А щодо таких принципових питань, як обсяг повноважень і форми участі присяжних засідателів у процесі, розробники проектів вважають, що вони є предметом регулювання кримінально-процесуального закону. Інші проекти визначилися з кількісним складом суду присяжних — один суддя і шість присяжних засідателів, які повинні спільно вирішувати всі основні питання кримінальної справи: про винуватість або невинуватість, кваліфікацію, вид і розмір покарання.

Закріплення в законі такого «суду присяжних» викликає заперечення.

Конституція чітко закріпила, що в Україні запроваджується дві форми участі народу в здійсненні правосуддя — суд з участю народних засідателів і суд з участю присяжних засідателів. Просте збільшення кількості засідателів без зміни змісту процесуальної діяльності порівняно із судом народних засідателів не означає появи якісно нового суду — суду присяжних. Нарешті, сама Конституція України вимагає створення суду присяжних як суду якісно (а не кількісно) відмінного від суду народних засідателів. У ст. 129 Конституції чітко сформульовано: «Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних». Колегія суддів — це ж не тільки 3–5 суддів-професіоналів, а й суд у складі судді (суддів) і рівноправних з ними народних за-

¹ Білоусенко В. Г., Пилипчук П. П. Суд присяжних: яким йому бути? // Вісник Верховного Суду України. 1998. № 2(8). С. 14.; Малярєнко В. Т. До питання про участь представників народу у здійсненні кримінального правосуддя // Вісник Верховного Суду України. 1999. № 6(16). С. 38.

сідателів. Звідси випливає, що в законі «Про судоустрій» має бути передбачене створення і суду з участю народних засідателів, і суду присяжних засідателів, який повинен відповідати основним характеристикам цього суду в його англосаксонському варіанті. Інше вирішення цього питання можливо лише при внесенні відповідних змін до Конституції.

Серед задач реформи концепція проголосила реалізацію демократичних ідей правосуддя, вироблених світовою практикою і наукою. Однією з таких ідей є доступність правосуддя. Згідно з Концепцією реалізація цього принципу має відбуватися шляхом:

- максимального наближення судів до населення;
- чітко визначеної компетенції різних ланок судової системи;
- перевірки законності і обґрунтованості судових рішень в апеляційному і касаційному порядку.

Які наслідки мають ці вимоги для організації і діяльності судової влади?

По-перше, більшість або навіть усі справи — кримінальні, цивільні, адміністративні, господарські — мають бути розглянуті вперше за суттю місцевими судами.

По-друге, неможливість об'єднання в одній судовій установі двох послідовних судових інстанцій, тобто один й той же суд не може розглядати спочатку по першій, а потім по апеляційній, по першій, а потім по касаційній, по апеляційній, а потім по касаційній інстанції.

По-третє, основною формою перегляду справ має бути апеляційна інстанція. Чому? Тому що міжнародні акти, які вирішують питання прав особи на правосуддя, вимагають від держав забезпечення права на оскарження судового рішення і повторний розгляд справи неупередженим судом. Процесуальний порядок, згідно з яким зараз здійснюється перегляд справ у касаційній інстанції, не можна назвати розглядом справи.

Саме такими світовими принципами керувалися законодавці, які нормативно закріпили чотирьохланковість судової системи, причому одночасно вони дали назву кожній ланки: місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди, Вер-

ховний Суд України. Як бачимо, тільки суди другої ланки іменуються за своїми інстанційними повноваженнями, і це не випадково. Бо саме цим підкреслюється новизна цієї інстанції для вітчизняного судоустрою, а також її загальність, незалежність від гілок судової системи і видів судочинства.

Ще одним чинником, який впливає на кількість щаблів судового устрою, є підсудність справ. Якщо закон передбачає підсудність справ по першій інстанції різним ланкам судової системи, то автоматично збільшується кількість вищих судових установ.

Також слід розуміти, чому будуть запроваджені саме такі види інстанцій і саме у такій послідовності: перша, апеляційна (касаційна), касаційна, повторна касаційна. Перша інстанція є традиційною і розглядає справу по суті. Вид наступної інстанції залежить від того, в якому складі слухалася справа і на які порушення принесена скарга.

Так, якщо справа слухалася одноособово або колегіально — наступний вид перегляду, як правило, апеляційний, тобто новий розгляд справи в цілому або в частині змісту скарги з постановленням нового рішення.

Якщо справа слухалася з участю присяжних засідателів в його класичному варіанті, то наступний вид перегляду справи — тільки касаційний.

Якщо скарга принесена не за суттю, а у зв'язку з процесуальними порушеннями, то можливий перегляд справи у касаційному порядку.

Після апеляційної інстанції, коли стороні була надана можливість двічі звертатися до суду для повного розгляду справи заради вдоволення її інтересів, вона вже не може ініціювати процес перегляду справи. Однак сама судова влада через свої інстанції може ініціювати процес розгляду справи в касаційному порядку, «заради інтересів правосуддя», тобто для усунення процесуальних порушень, які «не прикрашають» судову владу. Цю схему можна накреслити так:

перша інстанція > апеляція > касація > повторна касація;

перша інстанція > касація > повторна касація (для суду присяжних чи у разі принесення скарги з приводу процесуальних порушень)¹.

Вказаний принцип закріплений у Конституції і має бути чітко відбитий у побудові судової системи України у відповідному Законі.

Задля забезпечення незалежності суддів — носіїв судової влади — Концепція судово-правової реформи як одну з гарантій передбачала **безстрокове обрання** суддів усіх загальних судів Верховною Радою України, але при зайнятті посади вперше йому повинно було передувати **призначення на п'ятирічний строк**. Така гарантія незалежності була закріплена в Конституції з уточненням стосовно того, що суддів має призначати на перший п'ятирічний строк Президент України. Це питання не викликало суперечок ні серед науковців, ні серед суддів. Але списи почали ламатися з іншого, здавалося б, незначного питання: хто має призначати голів судів усіх ланок, за винятком Голови Верховного Суду України, порядок обрання якого вирішила сама Конституція?

Дискусійно, діаметрально протилежно вирішене воно у низці проектів. Але це питання, незважаючи на всю його гостроту, є таким лише для вітчизняного судоустрою. Незалежно від того, як це питання буде вирішене в законі, необхідно знати світовий досвід і розуміти, чому Венеціанська комісія зробила Україні зауваження щодо його вирішення. Справа не в тому, хто призначає суддю на посаду голови або його заступника, а в його повноваженнях.

Світовий досвід свідчить про те, що особа, яка наділена повноваженнями по здійсненню правосуддя, не може бути одночасно наділена адміністративними повноваженнями. Так, у США суддя займається виключно правосуддям, а усі питання підготовки справ, організації роботи, технічного забезпечення вирішуються клерком і підпорядкованим йому апаратом суду. В інших державах, історично і терито-

¹ Пилипчук П. П. Апеляційне провадження у кримінальних справах // Вісник Верховного Суду України. 1997. № 2(4). С. 55.; Шевчук П. І. До питання створення та дії апеляційних судів у судовій системі України // Вісник Верховного Суду України. 1998. № 2(8). С. 5.

ріально ближчих до нас, наприклад, у Чехії, суддя теж не здійснює адміністративні функції, і весь апарат суду призначається, контролюється і керується Міністерством юстиції. І лише в нашій вітчизняній традиції голова суду є одночасно і суддею, і керівником державної установи з усіма наслідками, переважно негативного характеру, що випливають з цього. Можна навести хоча б такий приклад: суддя і секретар судового засідання є дві незалежні процесуальні фігури у судовому засіданні, кожний із своїм статусом. Однак згідно з нашим судоустрійним законодавством секретар судового засідання підпорядковується адміністративно керівнику суду або його заступнику, або судді, коли він виконує їх обов'язки. З точки зору реалізації принципів правосуддя це є неприпустимим.

Між тим такий підхід був перейнятий усіма без винятку проектами закону. Це було б зрозуміло, якщо без змін залишилися повноваження Міністерства юстиції щодо судових установ. Однак передбачається утворення Державної судової адміністрації з повноваженнями, що значно перебільшують повноваження Мінюсту, одночасно зберігаються без змін повноваження голови судової установи. Зрозуміло, що така непослідовність теж викликала у експертів Венеціанської комісії критичні зауваження. На нашу думку, судді мають більш активно брати участь у формуванні керівного складу судів. Уявляється, що досить номінальні повноваження органів суддівського самоврядування можуть бути наповнені реальним змістом, якщо їм буде надане право призначати голів відповідних судів та їх заступників на визначений у законі термін. У такому разі голови судів звітуватимуть про стан роботи суду не перед сторонніми органами або головами вищого суду, а перед суддівською спільнотою, що буде ефективною гарантією їх незалежності. І такий порядок слід запропонувати незалежно від того, які повноваження будуть надані головам судів.

Судова реформа неможлива без визначення ролі суддів у її здійсненні. Відповідь на це питання можна знайти перш за все у Конституції, а також у міжнародних актах, до яких Україна приєдналася, обравши шлях на входження у світову та європейську спільноту.

Конституція проголосила Україну правовою державою, в якій людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності органів держави, у тому числі судів. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх прав і свобод, оскільки право на судовий захист не може бути обмежене. Саме для забезпечення судового захисту прав і свобод людини судова влада має бути незалежною, самостійною, суди — компетентними, судді — неупередженими, судовий розгляд — гласним, змагальним; учасники процесу — рівними перед законом і судом.

Саме заради таких цілей діє судова влада і наділяється такими великими гарантіями.

ЗМІСТ

Голіна В. В., Лукашевич С. Ю., Юрченко О. Ю.

Основні кримінологічні риси тяжкої насильницької злочинності проти особи та її попередження 3

*Матусовський Г. А., Багінський В. З., Файср Д. А.,
Веліканов С. В.*

Система та види методик розслідування економічних злочинів з ознаками корупції, що вчиняються групами осіб 48

*Шепітько В. Ю., Салтєвський М. В., Дрюченко О. Я.,
Козут С. О., Могильніков О. М., Губанов В. О.,
Работягов А. В.*

Криміналістичні та організаційні проблеми використання технічних засобів у боротьбі зі злочинністю 79

*Афанасьєв В. В., Буроменський М. В., Шостко О. Ю.,
Чаричанський О. О., Зайда В. В.*

Деякі питання боротьби з організованою злочинністю в США та окремих європейських країнах 95

Зеленецький В. С., Кальман О. Г.

Про деякі напрямки підвищення ефективності правоохоронної діяльності (за результатами соціологічного дослідження) 122

Трибуна докторанта і аспіранта

Сібільова Н. В.

Від Концепції до Закону (стислий нарис розвитку
ідей побудови судової системи України) 131

Питання боротьби зі злочинністю

Випуск 4

Редактор *А. В. Єфименко*
Коректор *Н. Й. Михайличенко*
Комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 30.11.2000.
Ум. друк. арк. 7,76. Обл.-вид. арк. 6,73. Вид. № 90.
Тираж 1000 прим. Ціна договірна. Зам. 353

Академія правових наук України
Україна 61002 Харків, вул. Мироносицька, 29

Друкарня ПВПП «Слово»
Україна 61024 Харків, вул. Лермонтовська, 27